

ปัจจัยสมุปบาทจากพระโอษฐ์

หมวดที่ ๑๐

ว่าด้วย ปัจจัยสมุปบาท นานาแบบ

ปัจจัยสมุปบาท ที่ซ่อนอยู่ในปัจจัยสมุปบาท*

(๑) กุณฺโณภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศลเหล่าใด ซึ่งเป็นอริยะ เป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ เป็นเครื่องยังสัตว์ให้ถึงความตรัสรู้พร้อม มียุ; กุณฺโณภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคลผู้ชอบตามทั้งหลาย จะฟังตามพวกเธออย่างนี้ว่า “ประโยชน์ที่มุ่งหมายแห่งการฟังซึ่งธรรมอันเป็นกุศลเหล่านั้น มีอยู่อย่างไรเล่า” ดังนี้ไว้, คำที่ควรตอบแก่พวกเขา ฟังมีอย่างนี้ว่า “ประโยชน์ที่มุ่งหมายแห่งการฟังธรรมเหล่านั้น

* พุทธศาสน์สนาสูตร มหาวรรค ส. ช. ๒๕/๔๗๓, ๔๗๔/๓๕๐, ๓๕๒ - ๔๐๘, วรรคแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่ปัพพาราม ใกล้เมืองสาวัตถี.

ย่อมมีเพื่อความรู้ความเข้าใจซึ่งธรรมทั้งหลาย ตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย".
สองฝ่ายอย่างไรกันเล่า? จงบอกเขาว่า สองฝ่ายคือ "มี^๕คือทุกข, มี^๕คือทุกขสมุทัย".
ทั้งนี้^๕ เป็นอนุปัสสนา (การตามเห็น) ฝ่ายที่หนึ่ง; และ "มี^๕ คือทุกขนิโรธ, มี^๕
คือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา". ทั้งนี้;^๕ เป็นอนุปัสสนา ฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสอง
ฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วใน
ธรรมอยู่ ผลที่เธอพึงหวังได้อย่างใดอย่างหนึ่ง ในสองอย่าง ก็คือการบรรลุนิพพาน
ในภพธรรมนั้นเทียว หรือว่าถ้าอุปาทานยังเหลืออยู่ ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคลผู้ชอบตามทั้งหลาย จะพึงถาม
ต่อไปอีก ทั้งนี้ว่า "การตามเห็นซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่ายโดยชอบ โดยปริยาย
เป็นอย่างอื่น มีอยู่หรือ?" คำที่ควรตอบพึงมีว่า "มีอยู่". มีอยู่อย่างไรเล่า? มีอยู่
สองฝ่ายคือ "ทุกข์ใดๆเกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น^๕ เกิดขึ้นเพราะมีอุปธิเป็นปัจจัย".
ทั้งนี้^๕ เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ "เพราะความดับโดยส่ำรอกไม่เหลือแห่ง
อุปธิทั้งหลายนั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ย่อมไม่มี". ทั้งนี้^๕ เป็นอนุปัสสนา
ฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสอง
ฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วใน
ธรรมอยู่ ผลที่เธอพึงหวังได้อย่างใดอย่างหนึ่ง ในสองอย่าง ก็คือการบรรลุนิพพาน
ในภพธรรมนั้นเทียว หรือว่าถ้าอุปาทานยังเหลืออยู่ ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(ความควรระลึกความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ต่อไปอีกว่า :-)

“๑ ทุกข์ทั้งหลาย ย่อมมีขึ้นมว เพราะมีอวิชชาเป็นแดน
เกิด ; ๒ นั่นคือทุกข์ทั้งหลายที่มีลักษณะต่างกันเป็น
เอนก ในโลกนี้. ๓ ผู้ใด เป็นผู้ไม่รู้ และย่อมกระทำ
ซึ่งอุปธิ ; ผู้นั้นเป็นคนเขลา ย่อมเข้ลถึงทุกข์อยู่รำไป ;
๔ เพราะเหตุนี้ ผู้รู้ ผู้ไม่พึงกระทำซึ่งอุปธิ,
เป็นผู้เห็นอยู่ ซึ่งแดนเกิด แห่งความทุกข์.”

(๑) ทุกข์ทั้งหลาย. ถ้าหากว่าบุคคลผู้ชอบถามทั้งหลาย จะพึงถาม
ต่อไปอีก ดังนี้ว่า “การตามเห็นซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่ายโดยชอบ โดยปริยาย
แม้อย่างอื่น มีอยู่หรือ” คำที่ควรตอบ พึงมีว่า “มีอยู่”. มีอยู่อย่างไรเล่า? มีอยู่
สองฝ่ายคือ “ทุกข์ใดๆเกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย”.
ทั้งนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ “เพราะความคับคอดดำรอกไม่เหลือแห่ง
อวิชชานั้นเชียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ สลบลม”. ทั้งนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่าย
ที่สอง.

ทุกฺขนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็น
สองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ๑ ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

๑. คำที่ระไว้ด้วย ... ฯลฯ ... นี้หมายความว่า มีเนื้อความเต็มเหมือนกับเนื้อความตอนท้ายแห่งข้อ (๒)
ตั้งแต่คำว่า “เป็นผู้ไม่ประมาท...” ไปจนถึงคำว่า “...ก็ย่อมเป็นอนาคามี” -เช่นนี้ทุกแห่ง.

(กรณีกรณียกถามแล้ว ได้คำตอบที่เป็นกลาง หรือไม่ก็ว่า :-)

“๑ สัตว์เหล่าใด ไปสู่สังสารแห่งชาติและมรณะซ้ำไป ;
ประเดี๋ยวอย่างนั้นประเดี๋ยวอย่างอื่น ; ๑ อวิชชาอัน
แหละ เป็นคติ (เครื่องไป) ของสัตว์เหล่านั้น.
๑ อวิชชาแท้ เป็นความมืดอันใหญ่หลวง คือทำให้สัตว์
ต้องท่องเที่ยวไป ในวัฏฏสงสาร ตลอดกาลนาน.
๑ สัตว์เหล่าใด เป็นผู้ไปด้วยวิชา, สัตว์เหล่านั้น
ย่อมไม่ไปสู่ภพใหม่.”

(๔) คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้าหากว่าบุคคล... วลา... วลา...^๑ มีอยู่
สองฝ่ายคือ “ทุกข์ใดๆเกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะสิ่งขารเป็นปัจจัย”
ทั้งนี้ เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง ; และ “เพราะความคับคั่งอำรอกไม่เหลือแห่ง
สังขารทั้งหลายนั้นเหศว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี” ทั้งนี้ เป็นอนุปัสสนา
ฝ่ายที่สอง.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อภิกษุสามเณรเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็น
สองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ... วลา... ... วลา... ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

๑. คำที่สะไว้ด้วย... วลา... นี้ หมายความว่า มีเนื้อความเต็มเหมือนกับเนื้อความตอนต้นแห่งข้อ (๒), (๓)
ตั้งแต่คำว่า “ถ้าหากว่าบุคคล...” ไปจนถึงคำว่า “... มีอยู่อย่างไรเล่า?” - เห็นทุกแห่ง.

(ครั้นตรัสข้อความนั้นแล้ว ได้คร่ำคร่ำเป็นคาถา ต่อไปอีกว่า :-)

“๑ ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น มีเพราะสังขาร
เป็นปัจจัย; ๒ เพราะความดับแห่งสังขารทั้งหลาย ความ
เกิดขึ้นแห่งความทุกข์ ย่อมไม่มี. ๓ ครั้นรู้โทษแห่งสังขาร
ว่าทุกข์มีเพราะสังขารเป็นปัจจัย, และรู้เพราะความ
ดับแห่งสังขารทั้งปวง ความดับแห่งสัญญาย่อมมี; ๔
ความสิ้นไปแห่งทุกข์ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ เพราะ
ธรรมนั้น อย่างถูกต้องต้องแท้. ๕ เพราะรู้ด้วยปัญญา
โดยชอบ บัณฑิตผู้ยิ่งเวท เห็นสิ่งต่าง ๆ อยู่ อย่างถูกต้อง,
ครอบงำเครื่องผูกพันแห่งมารแล้ว ย่อมไม่ไปสู่ภพใหม่.”

(๔) ทุกข์อันภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล ... ฯลฯ ... มีอยู่สอง
ฝ่ายคือ “ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะวิญญานเป็นปัจจัย”
ดังนี้ เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ “เพราะความดับโดยถาวรอกไม่เหลือแห่ง
วิญญานนั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ย่อมไม่มี” ดังนี้ เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ทุกข์อันภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นธรรม
สองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ... ฯลฯ ... ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(ครั้นตรัสข้อความนั้นแล้ว ได้คร่ำคร่ำเป็นคาถา ต่อไปอีกว่า :-)

“๑ ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น มีเพราะวิญญาน
เป็นปัจจัย, ๒ เพราะความดับแห่งวิญญาน ความ

เกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี. ๑ เพราะรู้โทษนั้นแห่ง
 วิชาญาณว่า ทุกข์มีเพราะวิชาญาณเป็นปัจจัย, ภิกษุจึงหมด
 สิ่งปรารถนา คับสนิทไม่มีส่วนเหลือ เพราะความ
 เข้าไปสงบรับแห่งวิชาญาณ.”

(๖) ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล ... ฯลฯ ... ฯลฯ มีอยู่
 สองฝ่ายคือ “ทุกข์ใดๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นเพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย” ดังนั้น
 นี้เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ “เพราะความคับคั่งอึดอัดไม่เหลือแห่งผัสสะ
 นั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี” ดังนั้น นี้เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสอง
 ฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(กรณีศรีธวัชความนี้แล้ว โคตรस्ताที่เป็นกาลา ต่อไปอีกว่า :-)

“๑ สำหรับสัตว์ผู้มีผัสสะยังหนา, แล่นไปตามกระแส
 แห่งภพอยู่, เดินไปผิดทาง, นั้น ความสันไปแห่งสัจ-
 โยชน์ของเขายังอยู่ไกล; ๑ ส่วนชนเหล่าใด รอบ
 รู้แล้วซึ่งผัสสะ ยินดีแล้วในธรรมเป็นทสยบารัมด้วย
 ปัญญา; ๑ ชนเหล่านั้น ย่อมเป็นผู้หมดสิ่งปรารถนา
 คับสนิทไม่มีส่วนเหลือ เพราะรู้พร้อมเฉพาะซึ่งผัสสะ.”

(๗) ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล ... ฯลฯ ... ฯลฯ มีอยู่สอง
 ฝ่ายคือ “ทุกข์ใดๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย” ดังนั้น

นี้เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ “เพราะความคับโศกสำรอกไม่เหลือแห่งเวทนา” นั้นเทียว **ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี**” ทั้งนี้ เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(กรณีรัชชัคควมนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ก่อไปอีกว่า :-)

“๑ เวทนาอันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม รวมทั้ง
อกุทกามสุขเวทนา, เป็นภายในด้วย เป็นภายนอกด้วย
ชนิดใด ๆ, เป็นเวทนามีอยู่; ๒ ตรัสรู้เวทนามัน ๆ
เป็นทุกข์ เป็นสิ่งหลอกหลวง เป็นสิ่งแตกสลาย; สัม-
ผัสแล้ว ๆ เห็นอยู่ว่าเสื่อมไป ๆ. ย่อมรู้ชัดในเวทนา
นั้น ๆ ด้วยอาการอย่างนี้; ๓ เพราะความสิ้นไปแห่ง
(อุปาทานใน) เวทนาทั้งหลาย นั้นแหละ **ความเกิดขึ้น
แห่งทุกข์ ย่อมไม่มี.**”

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล ... ฯลฯ ... ฯลฯ มีอยู่
สองฝ่ายคือ “**ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น ยุกต์ทั้งหมดคนนั้น เกิดขึ้นเพราะมีคัมภีรเป็นปัจจัย**” ทั้งนี้
นี้เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ “**เพราะความคับโศกสำรอกไม่เหลือแห่งคัมภีร**
นั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี” ทั้งนี้ เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสอง
ฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(ภรรยาคิดว่าความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นภาษา ต่อไปอีกว่า :-)

“๑ บรูษ มีตัณหาเป็นเพื่อนสอง เล่นไปอยู่สู่สังสารวัฏ
อันยาวนาน. เดียวเป็นอย่างนั้น เดียวเป็นอย่างนี้,
ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏไปได้. ๑ ภิกษุ ครันรู้โทษ
นั้นแห่งตัณหา ว่าตัณหาเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์, ย่อม
เป็นผู้ปราศจากตัณหา ไม่มีอุปาทาน มีสติ ก็เว้นขาดจาก
ความทุกข์.”

(๑) ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล ... วสว... วสว... มีอยู่
สองฝ่ายคือ “ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย”
ทั้งนี้ เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ “เพราะความคับคั่งสำคัญไม่เหลือแห่ง
อุปาทานนั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่ไหม” ทั้งนี้ เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุสามเณรเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็น
สองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ... วสว... ... วสว... ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(ภรรยาคิดว่าความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นภาษา ต่อไปอีกว่า :-)

“๑ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; ๑ ผู้มีภพแล้ว
ย่อมต้องชงทุกข์; ๑ ความตาย ย่อมมีแก่ผู้เกิดแล้ว
๑ นั้นแหละ คือความมีพร้อมแห่งทุกข์. ๑ เหตุนี้
เพราะความสันไปแห่งอุปาทาน บัณฑิตทั้งหลาย เป็น
ผู้รู้แล้วด้วยปัญญาอันชอบ, รู้เฉพาะซึ่งความสันไปแห่ง
ชาติ ย่อมไม่ไปสู่ภพใหม่.”

(๑๐) กุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล ... ฯลฯ ... ฯลฯ มีอยู่
สองฝ่ายคือ “ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะอารมณ์^๑ เป็นปัจจัย”
ทั้งนี้ นี่เป็นอนุบัญญัติฝ่ายที่หนึ่ง ; และ “เพราะความดับโดยดำรงไม่เหลือแห่ง
อารมณ์ทั้งหลายนั้นเพียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี” ทั้งนี้ นี่เป็นอนุบัญญัติ
ฝ่ายที่สอง.

กุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุสามเณรเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสอง
ฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(กรณีบรรลุความนี้แล้ว ได้ตรัสท้าวเป็นคาถา จ้อยอีกว่า :-)

“๑ ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น, ทุกข์ทั้งหมดนั้น มีเพราะอารมณ์
เป็นปัจจัย ; ๒ เพราะความดับแห่งอารมณ์ทั้งหลาย,
ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี. ๓ ครนรัฐโทษนั้นแห่ง
อารมณ์^๒ ว่าทุกข์มีเพราะอารมณ์เป็นปัจจัย, ก็สลัด
เสียซึ่งอารมณ์ทั้งปวง, เป็นผู้พ้นพิเศษแล้วเพราะอนา-
รมิยะ. ๔ เมื่อภิกษุ มีภวตณฺหาอันตัดขาดแล้ว นิจิต
ร้างไปแล้ว ขวตณฺหาระของเธอก็สิ้นไป, ภพใหม่
ย่อมไม่มี แก่เธอหน.”

๑. อารมณ์ ในที่นี้ คือการท้วงจิกไปโทษต่าง ๆ ด้วยตัณหา มีภวตณฺหาเป็นต้น.

๒. อารมณ์ คือ การปรารถนากว้างขวางของภินตณฺ, หรือหวังด้วยกิเลส.

(๑๑) กุณฺณภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล ... วลา... .. วลา... มีอยู่สองฝ่ายคือ “ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะมีอาหารเป็นปัจจัย” ทั้งนี้ ก็เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ “เพราะความคับแค้นแห่งอาหารไม่เหลือแห่งอาหารทั้งหลายอันเหี่ยว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ย่อมไม่มี” ทั้งนี้ ก็เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

กุณฺณภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ... วลา... .. วลา... ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(ภรรณตรัสข้อความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ต่อไปอีกว่า :-)

“๑ ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น, ทุกข์ทั้งหมดนั้น มีเพราะอาหารเป็นปัจจัย; ๑ เพราะความคับแค้นแห่งอาหาร, การเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี. ๑ ครนฺรูโทยานนแห่งอาหาร ว่า ทุกข์มี เพราะอาหารเป็นปัจจัย, รอบรู้ซึ่งอาหารทั้งปวง ก็เป็นผู้อันค้นหาอาศัยไม่ได้แล้ว ในอาหารทั้งปวง. ๑ เพราะรู้โดยชอบซึ่งพระนิพพาน อันหาโรคมิได้, เพราะสันโดษแห่งอาสวะทั้งหลาย, ชื่อว่า ผู้ตั้งอยู่ในธรรม, รู้ทั่วถึงแล้วถึงเสถ, เป็นผู้ชอบเวท, ย่อมไม่เข้าถึง ซึ่งการถูกลบว่าเช่นอะไร.”

๑. คือไม่ควรแก่การที่จะเรียกว่าภณฺณ เทวดา มาร พรหม นาค คันธัพพ อสุร หรืออะไรทั้งนั้น คนที่เขามิบัญญัติกันอยู่ในโลก.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ข้อความเป็นตอน ๆ ที่เนื่องกันอยู่เหล่านี้ กับสติลักษณะแห่งปฏิจลสมุปบาท อย่างที่เห็นได้ว่าเนื่องกัน แต่ถึงกระนั้นก็ดี เมื่อพิจารณาในตอนที่หนึ่ง ๆ ก็ยังมีลักษณะเป็นปฏิจลสมุปบาทเป็นคู่ ๆ แฝงอยู่ทุกตอน; ดังนั้น จึงเห็นว่า ควรจะเรียกว่าปฏิจลสมุปบาทที่ซ่อนอยู่ในปฏิจลสมุปบาท หรือซ่อนอยู่ในปฏิจลสมุปบาท ก็ยังได้ นับว่าเป็นวิธีกล่าวแบบพิเศษวิธีหนึ่ง.

ปฏิจลสมุปบาทแบบที่ศรีโคตมพุทธเจ้าวิปัสสิ (: สุตตงเพื่องแก้วิญญาณ)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้นนั้นแล ความปริวิตกแห่งใจ ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิโพธิสัตว์ ผู้เสด็จเข้าประทับอยู่ในที่หลีกเร้น ทรงหลีกเร้นอยู่; อย่างนี้ว่า “สัตว์โลกนี้หนอถึงทั่วแล้วซึ่งความยากเข็ญ ย่อมเกิด ย่อมแก่ ย่อมตาย ย่อมจุติ และย่อมอุบัติ, ก็เมื่อสัตว์โลกไม่รู้จักอุบายเครื่องออกไปพ้นจากทุกข์คือขรามรณะแล้ว การออกจากทุกข์ คือขรามรณะนี้ จักปรากฏขึ้นได้อย่างไร”.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความฉงน นี้ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิโพธิสัตว์นั้นว่า “เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ขรามรณะจึงได้มี : เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีขรามรณะ”. ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความรู้แจ้ง อย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิโพธิสัตว์นั้นว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย มีอยู่; ขรามรณะ จึงได้มี : เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีขรามรณะ”. ดังนี้.

๑. มหาปทานสูตร มหา.ที. ๑๐/๓๕/๓๗, สุตตงแก้ภิกษุทั้งหลาย ที่เรกวาน.

... เพราะภพนั้นแล มีอยู่; บาดิ จึงได้มี : เพราะมีภพเป็นปัจจัย
จึงมีชาติ”. ทั้งนี้.

... เพราะอุปาทานนั้นแล มีอยู่; ภพ จึงได้มี : เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย
จึงมีภพ”. ทั้งนี้.

... เพราะตัณหานั้นแล มีอยู่; อุปาทาน จึงได้มี : เพราะมีตัณหา
เป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน”. ทั้งนี้.

... เพราะเวทณานั้นแล มีอยู่; ตัณหา จึงได้มี : เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย
จึงมีตัณหา”. ทั้งนี้.

... เพราะผัสสะนั้นแล มีอยู่; เวทนา จึงได้มี : เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย
จึงมีเวทนา”. ทั้งนี้.

... เพราะสภาพคณานั้นแล มีอยู่; ผัสสะ จึงได้มี : เพราะมีสฬายทนะ
เป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ”. ทั้งนี้.

... เพราะนามรูปนั้นแล มีอยู่; สภาพคณะ จึงได้มี : เพราะมีนามรูป
เป็นปัจจัย จึงมีสฬายทนะ”. ทั้งนี้.

... เพราะวิญญาณนั้นแล มีอยู่; นามรูป จึงได้มี : เพราะมีวิญญาณ
เป็นปัจจัย จึงมีนามรูป”. ทั้งนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความจงนนี้ ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิ-
โพธิสัตว์นั้นว่า “เมื่ออะไรมีอยู่หนอ วิญญาณจึงได้มี : เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมี
วิญญาณ”. ทั้งนี้.

๑. ขัณฑะตามทีละ... ใฉนั้น หมายความว่า ได้มีความจงนเกิดขึ้นทุก ๆ ตอน แล้วทรงทำใจโดย
แยบคาย จนความรู้แจ้งเกิดขึ้นทุก ๆ ตอน เป็นลำดับไป จนถึงที่สุด. ในทีนี้ละไว้ โขณัตถิผู้อ่านอาจ
จะเข้าใจเอาเองได้ : เป็นการสังเคราะห์ความว่าคาถาในภาษ่อ่าน.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะ
การทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิโพธิสัตว์นั้นว่า “เพราะนามรูปนั้นแล
มีอยู่; วิญญาณจึงได้มี : เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ”. ดังนี้

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความรู้แจ้งนี้ ได้มีแก่พระวิปัสสิโพธิสัตว์
นั้นว่า “วิญญาณ^๕ ย่อมเวียนกลิ้งจากนามรูป ย่อมไม่ลอยไปอื่น. ด้วยเหตุ
เพียงเท่านี้ สัตว์โลกนึ่งเกิดบ้าง ฟังแต่บ้าง ฟังเคยบ้าง ฟังจุติบ้าง ฟังสุขดับบ้าง.
ข้อนี้ได้แก่การที่ เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย
จึงมีนามรูป; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย
จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีทณหา;
เพราะมีทณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพ
เป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทกชะโทมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้”.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ดวงตาเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้น
แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แก่พระวิปัสสิโพธิสัตว์นั้น ในธรรม
ทั้งหลายที่พระองค์ไม่เคยฟังมาแต่ก่อน ว่า “ความเกิดขึ้นพร้อม (สมุทัย)! ความ
เกิดขึ้นพร้อม (สมุทัย)!” ดังนี้.

(ปฏินาชนะ)

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความหลง^๕ นี้ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิ-
โพธิสัตว์นั้นต่อไปว่า “เมื่ออะไรไม่มีหนอ ชรามรณะ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอะไร
จึงมีความดับแห่งชรามรณะ”. ดังนี้.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้งนั้นแล ความรู้แจ้ง อย่างยิ่งกว่าปัญญา เพราะการทำโนใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิโพธิสัตว์นั้นว่า “เพราะขันธ์นั้นแล ไม่มี ; ขรามรรณะจึงไม่มี : เพราะความคับแค้นแห่งชาติ จึงมีความคับแค้นขรามรรณะ”. ดังนี้.

... เพราะภพนั้นแล ไม่มี ; ชาติ จึงไม่มี : เพราะความคับแค้นแห่งภพ จึงมีความคับแค้นแห่งชาติ”. ดังนี้.

... เพราะอุปาทานนั้นแล ไม่มี ; ภพ จึงไม่มี : เพราะความคับแค้นแห่งอุปาทาน จึงมีความคับแค้นแห่งภพ”. ดังนี้.

... เพราะตัณหาอันนั้นแล ไม่มี ; อุปาทาน จึงไม่มี : เพราะความคับแค้นแห่งตัณหา จึงมีความคับแค้นแห่งอุปาทาน”. ดังนี้.

... เพราะเวทนานั้นแล ไม่มี ; ตัณหา จึงไม่มี : เพราะความคับแค้นแห่งเวทนา จึงมีความคับแค้นแห่งตัณหา”. ดังนี้.

... เพราะผัสสะนั้นแล ไม่มี ; เวทนา จึงไม่มี : เพราะความคับแค้นแห่งผัสสะ จึงมีความคับแค้นแห่งเวทนา”. ดังนี้.

... เพราะสฬายกณะนั้นแล ไม่มี ; ผัสสะ จึงไม่มี : เพราะความคับแค้นแห่งสฬายกณะ จึงมีความคับแค้นแห่งผัสสะ”. ดังนี้.

๑. ข้อความตามนี้... โฉนนี้ หมายความว่า ได้มีความลงเกิดขึ้นทุก ๆ ตอน ยตัวทรงทำโนใจโดยแยบคาย จะความรู้แจ้งเกิดขึ้นทุก ๆ ตอน เป็นลำดับไป จนถึงที่สุด. โฉนนี้จะไว้ โดยนัยที่ผู้อ่านอาจจะเข้าใจเอาเองได้ : เป็นนัยที่ความระแวดระวังในการอ่าน.

...เพราะนามรูปนั้นแล ไม่มี; สฬายตนะ จึงไม่มี : เพราะความคับ
แห้งนามรูป จึงมีความคับแห้งสฬายตนะ”. ทั้งนี้.

...เพราะวิญญาณนั้นแล ไม่มี; นามรูป จึงไม่มี : เพราะความคับ
แห้งวิญญาณ จึงมีความคับแห้งนามรูป”. ทั้งนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิ-
โพธิสัตว์นั้นว่า “เมื่ออะไรไม่มีหนอ วิญญาณจึงไม่มี : เพราะความคับแห้งอะไร จึงมี
ความคับแห้งวิญญาณ”. ทั้งนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะ
การทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิโพธิสัตว์นั้นว่า “เพราะนามรูปนั้นแล
ไม่มี; วิญญาณจึงไม่มี : เพราะความคับแห้งนามรูป จึงมีความคับแห้งวิญญาณ.”
ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความรู้แจ้งนี้ ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิ-
โพธิสัตว์นั้นว่า “หนทางเพื่อการตรัสรู้ อันเรากำลังไปแล้ว; ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ
เพราะความคับแห้งนามรูป จึงมีความคับแห้งวิญญาณ; เพราะมีความคับแห้งวิญญาณ
จึงมีความคับแห้งนามรูป; เพราะมีความคับแห้งนามรูป จึงมีความคับแห้งสฬายตนะ;
เพราะมีความคับแห้งสฬายตนะ จึงมีความคับแห้งผัสสะ; เพราะมีความคับแห้งผัสสะ
จึงมีความคับแห้งเวทนา; เพราะมีความคับแห้งเวทนา จึงมีความคับแห้งตณหา; เพราะ
มีความคับแห้งตณหา จึงมีความคับแห้งอุปาทาน; เพราะมีความคับแห้งอุปาทาน จึง
มีความคับแห้งภพ; เพราะมีความคับแห้งภพ จึงมีความคับแห้งชาติ; เพราะมีความ

กับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลายจึงกับสัน :
ความกับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้”.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ดวงตาเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว บัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์นั้น ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์ไม่เคยฟังมาแต่ก่อน ว่า “ความดับไม่เหลือ (นิโรธ)! ความดับไม่เหลือ (นิโรธ)!”. ดังนี้.

ปฏิจจนุปบาทแบบที่ตรัสเหมือนแบบของพระพุทธเจ้าวิปัสสี (: สุตลงเพียงแล้ววิญญาน)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครึ่งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่, ความปริวิตก นี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า “สัตว์โลกนั้นหนอ ถึงแม้ซึ่งความยากเข็ญ ย่อมเกิด ย่อมแก่ ย่อมตาย ย่อมจุติ และย่อมอุบัติ, ก็เมื่อสัตว์โลกไม่รู้จักอุบายเครื่องออกไปพ้นจากทุกข์ คือชรามรณะแล้ว การออกจากทุกข์คือชรามรณะ นี้จักปรากฏขึ้นได้อย่างไร?”.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความลง นี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า “เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ชรามรณะ จึงได้มี : เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจ โดยแยกกาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า “เพราะชาตินั้นแล มีอยู่ ชรามรณะ จึงได้มี : เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ” ดังนี้.

๑. สุตที่ ๕ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิบาต. ๕. ๑๖/๑๒๖/๒๕๐, ครั้นภิกษุทั้งหลาย ที่เรทวัน.

...เพราะภพนั้นแล มีอยู่ ชาคี จึงได้มี : เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมี
ชาคี” ดังนี้

...เพราะอุปาทานนั้นแล มีอยู่ ภพ จึงได้มี : เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย
จึงมีภพ” ดังนี้

...เพราะผัสสานั้นแล มีอยู่ อุปาทาน จึงได้มี : เพราะมีผัสสหาเป็นปัจจัย
จึงมีอุปาทาน” ดังนี้

...เพราะเวทนานั้นแล มีอยู่ ตัณหา จึงได้มี : เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย
จึงมีตัณหา” ดังนี้

...เพราะผัสสะนั้นแล มีอยู่ เวทนา จึงได้มี : เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย
จึงมีเวทนา” ดังนี้

...เพราะสฬายตนะนั้นแล มีอยู่ ผัสสะ จึงได้มี : เพราะมีสฬายตนะ
เป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ” ดังนี้

...เพราะนามรูปนั้นแล มีอยู่ สฬายตนะ จึงได้มี : เพราะมีนามรูป
เป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ” ดังนี้

...เพราะวิญญาณนั้นแล มีอยู่ นามรูป จึงได้มี : เพราะมีวิญญาณ
เป็นปัจจัย จึงมีนามรูป” ดังนี้

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนั้นได้เกิดขึ้นแก่เราว่า “เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ญาณจึงได้มี : เพราะอะไรเป็นปัจจัย จึงมีญาณ” ดังนี้.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งหวั่นไหว เพราะการทำในใจโดย แยกกาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า “เพราะนามรูปนั้นแล มีอยู่ ญาณ จึงได้มี : เพราะ มีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีญาณ” ดังนี้.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งนั้นได้เกิดขึ้นแก่เราว่า “ญาณนั้น ล้อม เว้นกลับจากนามรูป ล้อมไม่เลยไปอื่น. ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น สัตว์โลกนี้ พึงเกิด บ้าง พึงแก่บ้าง พึงตายบ้าง พึงอุชฌฆาตบ้าง พึงอุชฌฆาตบ้าง. ข้อนี้ได้แก่การที่ เพราะ มีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีญาณ; เพราะมีญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะ มีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายณะ; เพราะมีสฬายณะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะ มีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมี ภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขวามรณะ โสกะปริเวระทุกขะ- โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้”.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! คงสาเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว บัญญาเกิดขึ้น แล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟัง มาแต่ก่อน ว่า “ความเกิดขึ้นพร้อม (สมุทัย)! ความเกิดขึ้นพร้อม (สมุทัย)” ดังนี้.

(ต่อไปนี้ เป็นปฏิภาณ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้ไ้เกิดขึ้นแก่เราต่อไปว่า “เมื่ออะไรไม่มี
หนอ ขรามณะ จึงไม่มี : เพราะความคับแค้นอะไร จึงมีความคับแค้นขรามณะ” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดย
แยบคาย ไ้เกิดขึ้นแก่เราว่า “เพราะชาตินั้นแล ไม่มี ขรามณะ จึงไม่มี : เพราะ
ความคับแค้นชาติ จึงมีความคับแค้นขรามณะ” ดังนี้.

... เพราะภพนั้นแล ไม่มี ชาติจึงไม่มี : เพราะความคับแค้นภพ จึงมี
ความคับแค้นชาติ” ดังนี้.

... เพราะอุปาทานนั้นแล ไม่มี ภพ จึงไม่มี : เพราะความคับแค้น
อุปาทาน จึงมีความคับแค้นภพ” ดังนี้.

... เพราะคณฺหานั้นแล ไม่มี อุปาทาน จึงไม่มี : เพราะความคับแค้น
คณฺหา จึงมีความคับแค้นอุปาทาน” ดังนี้.

... เพราะเวทนานั้นแล ไม่มี คณฺหา จึงไม่มี : เพราะความคับแค้น
เวทนา จึงมีความคับแค้นคณฺหา” ดังนี้.

... เพราะผัสสะนั้นแล ไม่มี เวทนา จึงไม่มี : เพราะความคับแค้นผัสสะ
จึงมีความคับแค้นเวทนา” ดังนี้.

... เพราะสฬายตนะนั้นแล ไม่มี ผัสสะ จึงไม่มี : เพราะความคับแค้น
สฬายตนะ จึงมีความคับแค้นผัสสะ” ดังนี้.

...เพราะนามรูปนั้นแล **ไม่มี** สฬายตนะ จึง**ไม่มี** : เพราะความคับ
 แห่งนามรูป จึงมีความคับแห่งสฬายตนะ” ดังนี้.

...เพราะวิญญาณนั้นแล **ไม่มี** นามรูป จึง**ไม่มี** : เพราะความคับแห่ง
 วิญญาณ จึงมีความคับแห่งนามรูป” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า “เมื่ออะไรไม่มีหนอ
 วิญญาณ จึง**ไม่มี** : เพราะความคับแห่งอะไร จึงมีความคับแห่งวิญญาณ” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดย
 แขนกายได้เกิดขึ้นแก่เราว่า “เพราะนามรูปนั้นแล **ไม่มี** วิญญาณ จึง**ไม่มี** : เพราะ
 ความคับแห่งนามรูป จึงมีความคับแห่งวิญญาณ” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งนี้ ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า “หนทางเพื่อการ
 ตรัสรู้ของเราได้ถึงขั้นแล้วแล; ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ เพราะความคับแห่งนามรูป จึงมี
 ความคับแห่งวิญญาณ; เพราะมีความคับแห่งวิญญาณ จึงมีความคับแห่งนามรูป; เพราะ
 มีความคับแห่งนามรูป จึงมีความคับแห่งสฬายตนะ; เพราะมีความคับแห่งสฬายตนะ
 จึงมีความคับแห่งผัสสะ; เพราะมีความคับแห่งผัสสะ จึงมีความคับแห่งเวทนา; เพราะมี
 ความคับแห่งเวทนา จึงมีความคับแห่งตัณหา; เพราะมีความคับแห่งตัณหา จึงมีความ
 คับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความคับแห่งอุปาทาน จึงมีความคับแห่งภพ; เพราะมี
 ความคับแห่งภพ จึงมีความคับแห่งชาติ; เพราะมีความคับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ
 โสกะปริเหวะทุกขะโทมนสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความคับดังแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้
 ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้”.

ก่อนนิภิกขุทั้งหลาย! ดวงตาเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว บัญญาเกิดขึ้นแล้ว
วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟังมาก่อน
ว่า “ความคับไม่เหลือ (นิโรธ)! ความคับไม่เหลือ (นิโรธ)!” ดังนี้.

ปัจจัยสมุปบาทแบบที่๕๕

ด้วย อารมณเจตนา - ปกัปปน - อนุสยะ^๑

ก่อนนิภิกขุทั้งหลาย! ถ้าบุคคล ย่อมคิด (เจตนา) ถึงสิ่งใดอยู่, ย่อมคำริ
(ปกัปปน) ถึงสิ่งใดอยู่, และ ย่อมมีจิตบังคลงไป (อนุสยะ) ในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้น ย่อมเป็น
อารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ.

เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี;

เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญออกมาแล้ว, การกำลงแห่งนามรูป
ย่อมมี;

เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีสังข;

เพราะมีสังขเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;

๑. สูตรที่ ๕ กฬารัตติกยวรรค นิตานสังสุตฺต นิตาน. ตี. ๑๖/๒๔/๑๔๗, ตรัสแก้นิภิกขุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เพราะมีคณาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน ;
 เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ ;
 เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ ;
 เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขณวรรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส
 ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสนธิ ย่อมมี ด้วย
 อาการอย่างนี้.

.....

ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ถ้าบุคคลย่อมไม่คิดถึงสิ่งใด, ย่อมไม่ดำริถึงสิ่งใด,
 แต่เขายังมีใจตั้งลงไป (ก็ยังมีอนุสัย) ในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อการ
 ตั้งอยู่แห่งวิญญาณ.

เมื่ออารมณ์มีอยู่, ความตั้งบนเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี;

เมื่อวิญญาณตั้งบนเฉพาะ เจริญอลงงานแล้ว, การก้าวลงแห่งนา
 รูป ย่อมมี;

เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีผัสสาสนะ;

เพราะมีผัสสาสนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;

เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน;

เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;

เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ;

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส
ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการ
อย่างนี้.

.....

ตู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ถ้าว่า บุคคลย่อม ไม่คิดถึงสิ่งใด ด้วย, ย่อม ไม่ดำริ
ถึงสิ่งใด ด้วย, และทั้งย่อม ไม่ใส่ใจส่งลงไป (คือไม่ยินดีย) ในสิ่งใด ด้วย, ในกาลใด ;
ในกาลนั้น สิ่งนั้น ย่อมไม่เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณได้โดย.

เมื่ออารมณ์ ไม่มี, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี ;

เมื่อวิญญาณนั้น ไม่ตั้งขึ้นเฉพาะ ไม่เจริญงอกงามแล้ว, การดำวลง
แห่งนามรูป ย่อมไม่มี ;

เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายศนะ ;

เพราะมีความดับแห่งสฬายศนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ ;

เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา ;

เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา ;

เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน ;

เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ ;

เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ ;

เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้,
ดังนี้ แล.

ปฏิจลสมุปบาท (สมทวาร)

ทศรส้อย่างยอดเยี่ยม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ **ความตั้งมั่นพร้อม** (สมุทโย) แห่งกองทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? (ความตั้งมั่นพร้อมแห่งกองทุกข์ เป็นอย่างนี้ คือ :-)

เพราะอาศัยซึ่งจักขุทวิ, ซึ่งรูปทั้งหลายทวิ, จึงเกิด **จักขุวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักขุ + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี **เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี **ตัณหา**; นี้ คือ **ความตั้งมั่นพร้อมแห่งกองทุกข์**.

เพราะอาศัยซึ่งโสตะทวิ, ซึ่งเสียงทั้งหลายทวิ, จึงเกิด **โสตวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสตะ + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี **เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี **ตัณหา**; นี้ คือ **ความตั้งมั่นพร้อมแห่งกองทุกข์**.

เพราะอาศัยซึ่งฆานะทวิ, ซึ่งกลิ่นทั้งหลายทวิ, จึงเกิด **ฆานวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ฆานะ + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี **เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี **ตัณหา**; นี้ คือ **ความตั้งมั่นพร้อมแห่งกองทุกข์**.

๑. สูตรที่ ๓ โยคัมเมนิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. ต. ๑๘/๑๐๖/๑๔๔, ครุติแก่ภิกษุทั้งหลาย,

เพราะอาศัยซึ่งชีวิตัว, ซึ่งรสทั้งหลาย, จึงเกิด **ชีวิตัววิญญาณ** ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชีวิตัว + รส + ชีวิตัววิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี **เวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี **ตัณหา** ; นี้ คือ
๒๕ **ความตั้งมั่นพร้อมแห่งกองทุกข์**.

เพราะอาศัยซึ่งกาย, ซึ่งไภรูพะทั้งหลาย, จึงเกิด **กายวิญญาณ** ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + ไภรูพะ + กายวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ** ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี **เวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี **ตัณหา** ; นี้ คือ
๒๕ **ความตั้งมั่นพร้อมแห่งกองทุกข์**.

เพราะอาศัยซึ่งมโน, ซึ่งธัมมารมณ์ทั้งหลาย, จึงเกิด **มโนวิญญาณ** ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มโน + ธัมมารมณ์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ
ผัสสะ ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี **เวทนา** ; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี
ตัณหา ; นี้ คือ **ความตั้งมั่นพร้อมแห่งกองทุกข์**.

ดูก่อนนิกะทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือความตั้งมั่นพร้อมแห่งกองทุกข์.

ปัจจัยสมุปบาท (ทั้งสมุททะและนิโรธวาร)

๑๒๖ ๒๕๗๑ ที่ตรัสอย่างสั้นที่สุด

ดูก่อนปฏินะ ! รูปทั้งหลายที่เห็นด้วยตา อันเป็นรูปที่นำปรารภ
นารักใคร่ น่ารักใจ เป็นที่ยั่ววนชวนให้รัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่

๑. ปุณโณวาทสูตร อปปริ. ม. ๑๔/๔๔๑/๗๕๕-๖, สฬา. ส. ๑๘/๒๕/๑๑๒-๓ ตรัสแก่พระปฏินะ ;
มิกขาสถก สฬา. ส. ๑๘/๔๕/๖๘-๙ ตรัสแก่พระมิกขาคะ.

เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดย้อมใจ มีอยู่; ถ้าภิกษุยอมเพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ สยบมัวเมาในรูปนั้น ไซ้, เมื่อภิกษุนั้นเพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ สยบมัวเมาในรูปนั้นอยู่, นันทิ (ความเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น. คุณก่อนปุดณะ! เรากล่าวว่า “ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ได้ เพราะความเกิดขึ้นแห่งนันทิ” ดังนี้.

คุณก่อนปุดณะ! เสด็จทั้งหลายที่ได้ยินด้วยหู ... วสา วสา ...

คุณก่อนปุดณะ! ถิ่นทั้งหลายที่สัมผัสด้วยจมูก ... วสา วสา ...

คุณก่อนปุดณะ! รสทั้งหลายที่สัมผัสด้วยลิ้น ... วสา วสา ...

คุณก่อนปุดณะ! โผฏฐัพพะทั้งหลายที่ถูกต้องด้วยกาย ... วสา วสา ...

คุณก่อนปุดณะ! ธัมมามรณห์ทั้งหลายที่รู้แจ้งด้วยใจ อันเป็นธัมมามรณห์ที่นำปรารภตนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ เป็นที่ยั่ววนชวนให้รัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดย้อมใจ มีอยู่; ถ้าภิกษุยอมเพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ สยบมัวเมาในธัมมามรณห์นั้น ไซ้, เมื่อภิกษุนั้นเพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ สยบมัวเมาในธัมมามรณห์นั้นอยู่, นันทิ (ความเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น. คุณก่อนปุดณะ! เรากล่าวว่า “ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ได้ เพราะความเกิดขึ้นแห่งนันทิ” ดังนี้.

....

(ปัจฉิมกระหน่ำ)

....

คุณก่อนปุดณะ! รูปทั้งหลายที่เห็นด้วยตา อันเป็นรูปที่นำปรารภตนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ เป็นที่ยั่ววนชวนให้รัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดย้อมใจ มีอยู่; ถ้าภิกษุยอมไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่สยบมัวเมาในรูปนั้น ไซ้, เมื่อภิกษุนั้นไม่เพลิดเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่สยบมัวเมาในรูปนั้นอยู่, นันทิ ย่อมดับไป. คุณก่อนปุดณะ! เรากล่าวว่า “ความดับไปไม่มีเหลือของทุกข์ได้ เพราะความดับไปไม่มีเหลือของนันทิ” ดังนี้.

(ในกรณีแห่งเสียงกัฏ กสินกัฏ วลเกกัฏ โหฏฐัพพะกัฏ และธัมมวรมณกัฏ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ มีนัยอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งรูป).

ปัจจัยสมุปบาทแห่งอาหารสี่^๑

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อาหารทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ (นิทาน), มีอะไรเป็นเครื่องก่อกั้น (สมุทย), มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด (ชาติก), มีอะไรเป็นแดนเกิด (ปาว) ?

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหารทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีคัมภวาเป็นต้นเหตุ ... ฯลฯ ...

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็คัมภวา มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไรเป็นเครื่องก่อกั้น, มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! คัมภวา มีเวทนาเป็นต้นเหตุ ... ฯลฯ ...

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวทนา มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไรเป็นเครื่องก่อกั้น, มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! เวทนา มีผัสสะเป็นต้นเหตุ ... ฯลฯ ...

๑. มหาภิกขุสงฆสูตร ม. ๖. ๑๒/๔๘๗/๕๔๖, ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน ใกล้เมืองสาวัตถี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ผัสสะนี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไรเป็นเครื่องก่อกั้น,
มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สัมผัส มีสฬายศนะเป็นต้นเหตุ ... ฯลฯ ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็สฬายศนะนี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไรเป็นเครื่อง
ก่อกั้น, มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สฬายศนะ มีนามรูปเป็นต้นเหตุ ... ฯลฯ ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็นามรูปนี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไรเป็นเครื่องก่อกั้น,
มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นามรูป มีวิญญาณเป็นต้นเหตุ ... ฯลฯ ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็วิญญาณนี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไรเป็นเครื่อง
ก่อกั้น, มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! วิญญาณ มีสังขารเป็นต้นเหตุ ... ฯลฯ ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็สังขารทั้งหลายเหล่านี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไร
เป็นเครื่องก่อกั้น, มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลายเหล่านี้ มีอวิชชาเป็นต้นเหตุ,
มีอวิชชาเป็นเครื่องก่อกำเนิด, มีอวิชชาเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอวิชชาเป็นแดนเกิด.

ปัจจัยสมุปบาทแห่งอาหารสี่ เพื่อภุคส์ถ์ และ สัมภเวสีถ์

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่
ของภุคส์ถ์ทั้งหลาย, หรือว่า เพื่อบุญเคราะห์แก่สัมภเวสีถ์ทั้งหลาย. อาหาร ๔ อย่าง
เป็นอย่างไรเล่า? ชื่ออย่างคือ (๑) กฬปิการอาหาร ที่หยาบบ้าง สะเอียดบ้าง (๒) ผัสสะ
(๓) มโนสัญญาเจตนา (๔) วิญญานม. ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่าง เหล่านี้แล
ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภุคส์ถ์ทั้งหลาย, หรือว่า เพื่อบุญเคราะห์แก่สัมภเวสี
ถ์ทั้งหลาย.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด
(นิทาน)? มีอะไรเป็นเครื่องก่อกำเนิด(สมุทย)? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด(ชาติก)? มีอะไร
เป็นแดนเกิด (ปภว)? ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ มีตัณหาเป็น
เหตุให้เกิด มีตัณหาเป็นเครื่องก่อกำเนิด มีตัณหาเป็นเครื่องกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ตัณหาเหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อกำ
เนิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตัณหา มีเวทนาเป็น
เหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อกำเนิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.

๑. สูตรที่ ๑ อวหารวรรค นิทานสังยุตติ นิทาน. ส. ๑๖/๑๔/๒๘, ทรงแปลภิกษุทั้งหลาย ที่เซตวัน.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวทนานี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่อง
ก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เวทนา มีผัสสะ
เป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ผัสสะนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อ
ให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ศัสสะ มีสฬายคหะ
เป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สฬายคหะนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่อง
ก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สฬายคหะ
มีนามรูปเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นามรูปนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่อง
ก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นามรูป มีวิญญาณ
เป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิญญาณนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่อง
ก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! วิญญาณ มีสังขาร
เป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สังขารทั้งหลายเหล่านี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด
เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขาร
ทั้งหลายมีอวิชชาเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ...; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชาที่นั่นแหละ, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ...; เพราะมีความดับแห่งชาติที่นั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, กันนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : เรื่องอาทรรอย่างเดียวกันนี้ ได้มีกล่าวถึงในสูตรชื่อมหาภักตพาสังขะสูตร ม.ม. ๑๒/๔๗๗/๔๔๖; ผิดกันแต่จะต่างกันด้วย มีเรื่องอื่นแทรกแล้วจึงกล่าวถึงนี้โรซวาท.

ปฏิจจนูปาบท แห่ง อภัททกาลกิริยา (ตายชั่ว)^๑

ดูก่อนคหบดี! เมื่อจิตไม่ได้รับการรักษา, ลายกรรม วชิกรรม มโนกรรม ก็เป็นอันไม่ได้รับการรักษา;

๑. จ.ก. บ. ๒๐/๓๓๕/๔๔๔, ทรัพย์สินทางปัญญา.

เมื่อภยกรรม วจีกรรม มโนกรรมไม่ได้รับการรักษา, ภยกรรม วจีกรรม มโนกรรม ก็มีสภาพเบียดแฉะ (กิเลสวัตร);

เมื่อภยกรรม วจีกรรม มโนกรรมเบียดแฉะ, ภยกรรม วจีกรรม มโนกรรม ก็มีสภาพบุตเน่า;

เมื่อภยกรรม วจีกรรม มโนกรรมบุตเน่า, ก็มี การตายที่ไม่งดงาม มีกาลกิรียาที่ไม่งดงาม.

เปรียบเหมือนเมื่อ เรือหลังลานแหลม (ภูฏาคาร) มุงไม้คือยอดหลังคา (อกไก่) ก็เป็นอันไม่ได้รับการรักษา กลอนหลังคาก็เป็นอันไม่ได้รับการรักษา ฝาเรือนก็เป็นอันไม่ได้รับการรักษา; (เมื่อเป็นดังนี้) อกไก่อีกเบียดขึ้น กลอนหลังคาก็เบียดขึ้น ฝาเรือนก็เบียดขึ้น; อกไก่อีกเบียดขึ้น กลอนหลังคาก็เบียดขึ้น ฝาเรือนก็เบียดขึ้น, ฉะนั้นก็ฉนั้น.

(ข้อความต่อไป ได้ตรัสถึงเรื่องจิตที่ตรงกันข้าม ผู้ศึกษาพึงทราบโดยปริยายโดยตลอดตามกล่าวคือ มี ภยกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่ได้รับการรักษา, ไม่เบียดแฉะ, ไม่บุตเน่า, คายงงาม.)

ปฏิจจสมุปบาท แห่งทุพพลภาวะ ของมนุษย์^๑

ทุกข์อันภิกษุทั้งหลาย! สมัยใด ราชา (ผู้ปกครอง) ทั้งหลาย ไม่ตั้งอยู่ในธรรม, สมัยนั้น ราชบุตร (ข้าราชการ) ทั้งหลาย ก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม;

๑. จุฎก. ย. ๒๑/๔๗/๘๐.

เมื่อราชบุตรทั้งหลาย ไม่ตั้งอยู่ในธรรม, พราหมณ์และกษัตริย์ทั้งหลาย ก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม;
เมื่อพราหมณ์และกษัตริย์ทั้งหลาย ไม่ตั้งอยู่ในธรรม, ชาวเมืองและชาวชนบททั้งหลาย ก็ไม่
ตั้งอยู่ในธรรม;

เมื่อชาวเมืองและชาวชนบททั้งหลาย ไม่ตั้งอยู่ในธรรม, ทวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ก็มี
ปวีรวิรตไม่สม่ำเสมอ;

เมื่อดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มีปวีรวิรตไม่สม่ำเสมอ, ชาวนกยัคคะและดาวทั้งหลาย ก็มี
ปวีรวิรตไม่สม่ำเสมอ;

เมื่อดาวนักษัตรและดาวทั้งหลายมีปวีรวิรตไม่สม่ำเสมอ, คินและวัน ก็มีปวีรวิรตไม่สม่ำเสมอ;

เมื่อคินและวันมีปวีรวิรตไม่สม่ำเสมอ, เดือนและปี ก็มีปวีรวิรตไม่สม่ำเสมอ;

เมื่อเดือนและปีมีปวีรวิรตไม่สม่ำเสมอ, ฤดูแล้งก็มีปวีรวิรตไม่สม่ำเสมอ;

เมื่อฤดูแล้งมีปวีรวิรตไม่สม่ำเสมอ, สม (ทุกชนิด) ก็พัดไปไม่สม่ำเสมอ;

เมื่อสม (ทุกชนิด) พัดไปไม่สม่ำเสมอ, บัณฺฑิตา (ระบบแห่งทิศทางลมอันถูกต้อง) ก็แปรปรวน;

เมื่อบัณฺฑิตาแปรปรวน, เทวาททั้งหลาย ก็ระส่ำระสาย;

เมื่อเทวาททั้งหลาย ระส่ำระสาย, ฝน ก็ตกลงมาอย่างไม่เหมาะสม;

เมื่อฝนตกลงมาอย่างไม่เหมาะสม, พืชพรรณข้าวทั้งหลาย ก็แก่และตุกไม่สม่ำเสมอ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อมนุษย์ทั้งหลาย บริโภคพืชพรรณข้าวทั้งหลายอัน
มีความแก่และตุกไม่สม่ำเสมอ ก็กลายเป็นผู้มีอาสุสัน ศิวพรณหราม พุพพลภาพ
และมีโรคภัยไข้เจ็บมาก.

(ข้อความต่อไปนี้ ได้บรรลือถึงภาวะการมีที่ตรงกันข้าม ผู้ศึกษาพึงทราบโดยปฏิบัติขณัยโดย
ทลยคตสย.)

ประจักษ์สมุปบาท แห่ง มลัญญะสันตัตถกัปป์^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อพระราชา (ชนชั้นปกครอง) ในสมัยที่ท่านกล่าวว่า
มนุษย์มีอายุขัย ๘ หมื่นปี ซึ่งข้อนี้เป็นการคำนวณเทียบส่วนแห่งความต้องการของกิเลสกับ

๑. จักกวัตติสฺสว ปา. ที. ๑๑/๗๐ - ๗๑/๓๗-๔๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ในแคว้นแคว้นมคธ.

ความเป็นอยู่ของมนุษย์) มีการกระทำผิดที่เป็นไปแค่เพียงเพื่อการคุ้มครอง อาวักขา, แลมิได้เป็นไปเพื่อการกระทำให้เกิดหวั่น แต่บุคคลผู้ไม่มีทรัพย์สินทั้งหลาย ดังนั้นแล้ว ความยากจนขัดสน ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด ;

เพราะความยากจนขัดสน เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด อหิณนาทาน ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด ;

เพราะอหิณนาทาน เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด การใช้ศัสตราวุธ โดยวิธีการต่างๆ ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด ;

เพราะการใช้ศัสตราวุธ โดยวิธีการต่างๆ เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด ปาณาติบาต (ซึ่งหมายถึงการฆ่ามนุษย์ด้วยกัน) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด ;

เพราะปาณาติบาต เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด นุสสาวา (การหลอกลวงคบคิด) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด ;

(สมัยนี้ มนุษย์มีอายุชัฏยโดยลงมาถึงเพียง ๔ หมื่นปี)

เพราะนุสสาวา เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด บิสุณาวา (การพูดจา ยุแหย่เพื่อการแตกกันเป็นก๊กเป็นหมู่ ทำลายความสามัคคี) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด ;

(สมัยนี้ มนุษย์มีอายุชัฏยโดยลงมาถึงเพียง ๒ หมื่นปี)

เพราะบิสุณาวา เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด กาเมสุมิฉฉาจาร (การทำชั่ว การละเมิดของรักของบุคคลอื่น) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด ;

(สมัยนี้ มนุษย์มีอายุชัฏยโดยลงมาถึงเพียง ๑ หมื่นปี)

เพราะการเมสฺมิจฉาจาร เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด **ศรฺสวาท** และ **สัมคัปฺปลาปวาท** (การใช้คำหยาบ และคำพูดเพื่อเจ้อเพื่อความสำเร็จ) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

(สมัยนี้ อนุพยมีอายุชัฏกของลงมาเหลือเพียง ๕ พันปี)

เพราะศรฺสวาท และสัมคัปฺปลาปวาท เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด **อภิษณาและพหาวาทย** (แผนการกอบโกย และการทำลายล้าง) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

(สมัยนี้ อนุพยมีอายุชัฏกของลงมาเหลือเพียง ๒,๕๐๐-๓,๐๐๐ ปี)

เพราะอภิษณาและพหาวาทย เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด **มิจฉาปฏิญฺญิ** (ความเห็นผิดชนิดเห็นกงจักรเป็นดอกบัว นิยมความชั่ว) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

(สมัยนี้ อนุพยมีอายุชัฏกของลงมาเหลือเพียง ๑,๐๐๐ ปี)

เพราะมิจฉาปฏิญฺญิ เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด (อกุศล) **ธรรม** ทั้งสาม คือ **อธัมมวาทะ** (ความยินดีที่ไม่เป็นธรรม) **วิสมโลกะ** (ความโลภไม่สิ้นสุด) **มิจฉา-ธรรม** (การประพฤติตามอำนาจกิเลส) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด (อย่างไม่แยกกัน);

(สมัยนี้ อนุพยมีอายุชัฏกของลงมาเหลือเพียง ๕๐๐ ปี)

เพราะ (อกุศล) ธรรม ทั้งสาม ... นั้นเป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด (อกุศล) **ธรรม** ทั้งหลาย คือ **ไม่ปฏิบัติอย่างถูกต้องในมารดา, - บิดา, - สมณะ,**

-พราหมณ์, และ ไม่มีกุลเขฏฐาปจาณธรรม (ความอ่อนน้อมตามฐานะสูงต่ำ), ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด.

(สมัยนี้ มนุษย์มีอายุขัยโดยประมาณเหลือเพียง ๒๕๐ - ๓๐๐ - ๔๐๐ ปี)

สมัยนั้น จักมีสมัยที่มนุษย์มีอายุขัยลดลงมาเหลือเพียง ๑๐ ปี (จักมีลักษณะแห่งความเสื่อมเสียมีประการต่าง ๆ ทั้งที่ท่านกล่าวไว้ว่า) : หญิงอายุ ๕ ปี ก็มีบุตร; รสทั้งห้า คือเนยใส เนยข้น น้ามัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย, และรสเค็ม ก็ไม่ปรากฏ; มนุษย์ทั้งหลาย กินหญ้าที่เรียกว่า กุฑริสกะ (ซึ่งนิยมแปลกันว่าหญ้าค้ำแค) แทนการกินข้าว; กุศลกรรมบถหายไป ไม่มีร่องรอย, อกุศลกรรมบถ รุ่งเรืองถึงที่สุด; ในหมู่มนุษย์ ไม่มีคำพูดว่ากุศล จึงไม่มีการทำกุศล; มนุษย์สมัยนั้น จักไม่ยกย่องสรรเสริญมัตเตยยธรรม (ความเคารพเกื้อกูลต่อมารดา), เปตเตยยธรรม (ความเคารพเกื้อกูลต่อบิดา), สามัญญธรรม (ความเคารพเกื้อกูลต่อสมณะ), พรหมัญญธรรม (ความเคารพเกื้อกูลต่อขีพราหมณ์), และกุลเขฏฐาปจาณธรรม เหมือนอย่างที่มีมนุษย์ยกย่องกันอยู่ในสมัยนี้; ไม่มีคำพูดว่าแม่ น้ายาย น้าหญิง พ่อ อา ลุง ป้า ภรรยาของอาจารย์ และคำพูดว่า เมียของครู; สัตว์โลกจักกระทำการตัมภท (สมสู่สืบส่อน) เช่นเดียวกับกับแพะ และ ไก่ สุกร สุนัข สุนัขจิ้งจอก; ความอาฆาต ความพยาบาท ความคิดร้าย ความคิดฆ่า เป็นไปอย่างแรงกล้า แม้ในระหว่างมารดากับบุตร บุตรกับมารดา บิดากับบุตร บุตรกับบิดา พี่กับน้อง น้องกับพี่ ทั้งชายและหญิง เหมือนกับที่นายพรานมีความรู้สึกล่อเนื้อทั้งหลาย.

ในสมัยนั้น จักมีสัตว์ดิ้นตรกัปปี (การใช้สัตว์ควาญตีดล่อกันไม่หยุดหย่อน) ตลอดเวลา ๗ วัน : สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น จักมีความด้าดุดแก่กันและกัน

ทราบว่าเนื้อ: แต่ละคนมีศีลตราอยู่ในมือ ปลงชีวิตซึ่งกันและกันราวกระว่าฆ่าปลาฆ่าเนื้อ.

(มีมนุษย์หลายคน ไม่เจ้ารวมวงแห่งสัตว์ตนทวีปด้วยความกลัว หันไปซ่อนตัวอยู่ในที่ที่พอจะซ่อนตัวได้ตลอด ๘ วัน แล้วกลับออกมาพบกันและกัน อันก็สวมกยกัน กล่าวกะกันและกันในที่นั้น ว่ามีโชคที่รอกมาไว้ แล้วก็ตกลงกันในารถึงกันประพฤติก้นใหม่ต่อไป ชีวิตและยก็ค่อยเจริญขึ้น จาก ๑๐ ปี ความดำดับ ๆ จนถึงสมัย ๘ หมื่นปี ชักตึงหนึ่ง จนกระทั่งเป็นสมัยแห่งศาสนาของพระพุทธเจ้ามีพระนามว่าเมตเตยสัมมาสัมพุทธะ).

ประจักษ์สมุปาทแห่งอวรัมมณลาภานัตตะ^๑ (การได้อารมณ์ หก)

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยอาตุณานัตตะ (ธาตุานาชนิก) จึงมีการเกิดขึ้นแห่งสัญญาานัตตะ (สัญญานาานาชนิก);

เพราะอาศัย สัญญาานัตตะ จึงมีความเกิดขึ้นแห่งสังกัปานัตตะ (ความตรึกตรองานาชนิก);

เพราะอาศัย สังกัปานัตตะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งผัสสนานัตตะ (ผัสสนาานาชนิก);

เพราะอาศัย ผัสสนานัตตะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งเวทนานานัตตะ (เวทนาานาชนิก);

เพราะอาศัย เวทนานานัตตะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งฉันทนานัตตะ (ความพอใจานาชนิก);

๑. สูตรที่ ๕ ธาตุสังยุตต์ นิทาน. ตี. ๓๖/๑๖๕/๓๔๘, ครุสแต่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชทวัน.

เพราะอาศัย **ฉันทนาคะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **ปริพาหนาคะ** (ความเวรอันนานาชนิก);

เพราะอาศัย **ปริพาหนาคะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **ปรีเสนานาคะ** (การแสวงหานาชนิก);

เพราะอาศัย **ปรีเสนานาคะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **ลาภนาคะ** (การได้รับนาชนิก).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธาตุนาคะ เป็นอย่างไรเล่า? ธาตุนาคะคือ **รูปธาตุ สัทธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โสภณูปธาตุ สัมมชาตุ**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกว่า ธาตุนาคะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยธาตุนาคะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งสัญญา-
นาคะ; เพราะอาศัยสัญญานาคะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งสังกัปนาคะ; ...
เวลา... เพราะอาศัยปริพาหนาคะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งปรีเสนานาคะ;* เพราะ
อาศัยปรีเสนานาคะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งลาภนาคะ; เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัย**รูปธาตุ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปสัญญา**
(สัญญาในรูป); เพราะอาศัย**รูปสัญญา** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปสังกัปะ** (ความตรึง
ในรูป); เพราะอาศัย**รูปสังกัปะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปสัมผัสะ** (การสัมผัสซึ่งรูป);
เพราะอาศัย**รูปสัมผัสะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปสัมผัสสาเวทนา** (เวทนาที่เกิดขึ้นจาก
การสัมผัสซึ่งรูป); เพราะอาศัย**รูปสัมผัสสาเวทนา** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปฉันทะ**
(ความพอใจในรูป); เพราะอาศัย**รูปฉันทะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปปริพาหะ** (ความเวรอัน
เพราะรูป); เพราะอาศัย**รูปปริพาหะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปปรีเสนา** (การแสวงหา
ซึ่งรูป); เพราะอาศัย**รูปปรีเสนา** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปลาภะ** (การได้รับซึ่งรูป).

(หมวดเกี่ยวกับธาตุอื่นๆ อีก ๕ ธาตุ คือ ๕ ทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ และ อัมมธาตุ ก็มีภาระจำแนกโดยนัยอย่างเดียวกันกับหมวดรูปธาตุ ทั้งที่กล่าวแล้วข้างบนนี้).

คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย! อย่างนี้แล (ที่เรากล่าวไว้) เพราะอาศัยธาตุนานัตตะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งสัญญาทานัตตะ; เพราะอาศัยสัญญาทานัตตะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งสังกัปทานัตตะ; ... ฯลฯ เพราะอาศัยปริชาทานัตตะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งปริเยสนาทานัตตะ; เพราะอาศัยปริเยสนาทานัตตะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งลาภทานัตตะ.

* [ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะอย่างเดียวกันกับสูตรข้างบนนี้ทุกประการ ต่างแต่ตรัสไว้โดยย่อ คือเว้นผัสสทานัตตะ และเวทนาทานัตตะ แล้วเว้นลาภทานัตตะ ซึ่งเป็นอันดับสุดท้ายเดียว คงตรัสเพียงแต่ปริเยสนาทานัตตะ เท่านั้น (-สูตรที่ ๘ ธาตุสังยุตต์ นิทน. ผ. ๑๖/๑๑๓/๓๔๔).]

ปรัชญาอุปมา แห่งการปฏิบัติสติโดยไตรทวาร^๑

คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย! **กามวิตก** (ความครุ่นคิดในกาม) เป็นธรรมมีนิทาน (เหตุให้เกิด) ไม่ใช่เป็นธรรมไม่มีนิทาน. คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย! ช้อนเป็นอย่างไรเล่า?

คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย! เพราะอาศัย **กามธาตุ** (ธาตุเป็นที่ตั้งแห่งความรู้สึกทางกาม) จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **กามสัญญา** (ความหมายมั่นในกาม);

เพราะอาศัยกามสัญญา จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **กามสังกัปปะ** (ความตรึงตรึงในกาม);

เพราะอาศัยกามสังกัปปะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **กามฉันทะ** (ความพอใจในกาม);

๑. สูตรที่ ๒ ทศยวรรค ธาตุสังยุตต์ นิทาน. ผ. ๑๖/๑๘๑/๓๕๕-๖, ครั้นแก่ภิกขุทั้งหลาย ที่เชทวัน.

เพราะอาศัยกามฉันทะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **กามปริพาหะ** (ความเร่าร้อนเพื่อกาม);

เพราะอาศัยกามปริพาหะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **กามปริเชสนา** (การแสวงหากาม).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลผู้ไม่มีการสลับ เมื่อแสวงหาอยู่ซึ่งกาม ย่อม **ปฏิบัติผิดโดยฐานะสาม** คือ โดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

(ข้อความต่อไปนี้ มีการตรัสถึง พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก โสมณะอย่างเดียวกันกับถาวรแสดงนัยะแห่งกามวิตก).

ปัจฉิมมุขปาถ แห่งการปฏิบัติขอบโคตรหวาร^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เนกขัมมวิตก** เป็นธรรมมีนิทาน (เหตุให้เกิด) ไม่ใช่เป็นธรรมไม่มีนิทาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัย**เนกขัมมธาคู** (ธาคูเป็นที่ตั้งแห่งความรู้สึกในการหลีกออกจากกาม) จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **เนกขัมมสังญา** (ความทรมานมั่นในเนกขัมมะ);

เพราะอาศัย**เนกขัมมสังญา** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **เนกขัมมสังกัปปะ** (ความตรึงตรึงในเนกขัมมะ);

๑. สูตรที่ ๓ ทุกยวรรค ธาตุสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๘๒-๓/๓๕๘-๕, ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

๒. คำว่า “เนกขัมมะ” หมายถึงการหลีกออกจากกาม; ดังนั้น คำว่า “เนกขัมมวิตก” เป็นต้น จึงหมายความว่า ความวิตกไปในการหลีกออกจากกาม, เป็นต้น.

เพราะอาศัยเนกขัมมสังกัปปะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง เนกขัมมฉันทะ (ความพอใจในเนกขัมมะ);

เพราะอาศัยเนกขัมมฉันทะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง เนกขัมมปริพาหะ (ความเร่าร้อนเพื่อเนกขัมมะ);

เพราะอาศัยเนกขัมมปริพาหะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง เนกขัมมปริเสสนา (การแสวงหาซึ่งเนกขัมมะ).

ก่อนนิกขุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้มีการสดับ เมื่อแสวงหาอยู่ซึ่งเนกขัมมะ ย่อม ปฏิบัติชอบ โดยฐานะสาม คือ โดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

(ข้อความต่อไปนี้ มีวรรคตถึงอัปยิปาหวิตก และอวิหะสาวิตก โดยนัยจะเกี่ยวข้องกับการแสดงเนื้อหาแห่งเนกขัมมวิตกนี้).

ปัจจัยสมุปบาท แห่ง การรวบรวมอำนาจ^๑ (ซึ่งนำอัครจริย)

ก่อนอนันท์! ก็ด้วยอาการดังนี้แล (เป็นอันกล่าวได้ว่า) เพราะอาศัย เวทนา จึงมีตัณหา;

เพราะอาศัยตัณหา จึงมีการแสวงหา^๒ (ปริเสสนา);

เพราะอาศัยการแสวงหา จึงมีการได้ (ลาโภ);

เพราะอาศัยการได้ จึงมีความปลงใจรัก (วินิจฺฉโย);

๑. มหาวินิทานสูตร มห.ท. ๑๐/๖๔/๕๕, ครีตแก่พระอนันท์ ที่กัมมาสทหมันนิคม แก้วนักร.

๒. คำว่า "แสวงหา" ในที่นี้ หมายถึงแสวงด้วยกัมมehan นั้นเอง; มิใช่การแสวงด้วยวิริยา หรือฉลากุศลมีปัญญา.

เพราะอาศัยความปลงใจรัก จึงมีความกำหนดด้วยความพอใจ (ฉนฺทราโค);
 เพราะอาศัยความกำหนดด้วยความพอใจ จึงมีความสอยมัวเมา (อชฺโณสณฺเณ);
 เพราะอาศัยความสอยมัวเมา จึงมีความจับอกจับใจ (ปริกฺโขโห);
 เพราะอาศัยความจับอกจับใจ จึงมีความตระหนี่ (มจฺจนฺธิ);
 เพราะอาศัยความตระหนี่ จึงมีการหวงกัน (ธารกฺโข);
 เพราะอาศัยการหวงกัน จึงมีเรื่องราวอันเกิดจากการหวงกัน (ธารกฺขา-
 ธิกฺกมฺมิ); กล่าวคือ การใช้อาวุธไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม การทะเลาะ การแก่งแย่ง
 การวิวาท การกล่าวคำหยามว่า “มึง! มึง!” การพูดคำส่อเสียด และการพูดเท็จทั้งหลาย;
 ธรรมอันเป็นบาปอกุศลเป็นอนเณก ย่อมเกิดขึ้นพร้อมด้วยอาการอย่างนี้; (เป็นอันว่า)
 ข้อความเช่นนี้ เป็นข้อความที่เราได้กล่าวไว้แล้ว.

ตุก่อนอนันท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบาย โดยปริยาย ดังต่อไปนี้ ที่ตรง
 กับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า “ธรรมเป็นบาปอกุศลเป็นอนเณก กล่าวคือ การใช้อาวุธ
 ไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวคำหยามว่า
 ‘มึง! มึง!’ การพูดคำส่อเสียด และการพูดเท็จทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นพร้อม เพราะ
 เรื่องราวอันเกิดจากการหวงกันเป็นเหตุ” ดังนี้ : ตุก่อนอนันท์! ถ้าหากว่าการหวงกัน
 จักไม่ได้มีแก่ใครๆ ในที่ไหนๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อการหวง
 กันไม่มี เพราะความดับไปแห่งการหวงกัน โดยประการทั้งปวงแล้ว; ธรรมเป็นบาป
 อกุศลเป็นอนเณก กล่าวคือ การใช้อาวุธไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม การทะเลาะ การ
 แก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวคำหยามว่า “มึง! มึง!” การพูดคำส่อเสียด และการพูดเท็จ
 ทั้งหมด จะพึงเกิดขึ้นพร้อมได้ไหมหนอ? (“ข้อนี้” หามิได้ พระเจ้าข้า”) ตุก่อนอนันท์!
 เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย
 นั้นแหละคือปัจจัย ของความเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมเป็นบาปอกุศลเป็นอนเณกเหล่านี้ กล่าว

คือ การใช้ธาตุไม่มีคม การใช้ธาตุมีคม การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวคำหยามว่า “มึง! มึง!” การพูดคำต่อเสียด และการพูดเท็จ; นั่นคือ การหวงกัน.

ทูก่อนอนานนท์! ก็ค่านีว่า “เพราะอาศัยความตระหนี่ จึงมีการหวงกัน” ทั้งนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ทูก่อนอนานนท์! ความข้อนั้น เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า “เพราะอาศัยความตระหนี่ จึงมีการหวงกัน” : ทูก่อนอนานนท์! ถ้าหากว่าความตระหนี่ จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิต โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความตระหนี่ไม่มี เพราะความคับไปแห่งความตระหนี่ โดยประการทั้งปวงแล้ว; การหวงกัน จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? (ข้อนี้ หามิได้ พระเจ้าข้า”) ทูก่อนอนานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของการหวงกัน; นั่นคือ ความตระหนี่.

ทูก่อนอนานนท์! ก็ค่านีว่า “เพราะอาศัยความจับอกจับใจ จึงมีความตระหนี่” ทั้งนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ทูก่อนอนานนท์! ความข้อนั้น เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า “เพราะอาศัยความจับอกจับใจ จึงมีความตระหนี่” : ทูก่อนอนานนท์! ถ้าหากว่าความจับอกจับใจ จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิต โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความจับอกจับใจไม่มี เพราะความคับไปแห่งความจับอกจับใจ โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความตระหนี่ จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? (ข้อนี้ หามิได้ พระเจ้าข้า”) ทูก่อนอนานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของความตระหนี่; นั่นคือ ความจับอกจับใจ.

ตุก่อนอนนท! ก็ค้ำว่า “เพราะอาศัยความสยบมัวเมา จึงมีความ
จับอกจับใจ” ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ตุก่อนอนนท! ความข้อนี้
เธอต้งทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า “เพราะ
อาศัยความสยบมัวเมา จึงมีความจับอกจับใจ” : ตุก่อนอนนท! ถ้าหากว่าความสยบ
มัวเมา จักไม่ได้มีแก่ใครๆ ในที่ไหนๆ โดยทุกชนิก โดยทุกอาการ แล้วไซ้;
เมื่อความสยบมัวเมาไม่มี เพราะความคับไปแห่งความสยบมัวเมา โดยประการทั้งปวงแล้ว;
ความจับอกจับใจ จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? (“ข้อนี้ หามิได้ พระเจ้าข้า!”)
ตุก่อนอนนท! เพราะเหตุนี้ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละ
คือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของความจับอกจับใจ; นั่นคือ ความสยบมัวเมา.

ตุก่อนอนนท! ก็ค้ำว่า “เพราะอาศัยความกำหนดด้วยความพอใจ
จึงมีความสยบมัวเมา” ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ตุก่อนอนนท!
ความข้อนี้ เธอต้งทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า
“เพราะอาศัยความกำหนดด้วยความพอใจ จึงมีความสยบมัวเมา” : ตุก่อนอนนท!
ถ้าหากว่าความกำหนดด้วยความพอใจ จักไม่ได้มีแก่ใครๆ ในที่ไหนๆ โดยทุกชนิก
โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความกำหนดด้วยความพอใจไม่มี เพราะความคับไป
แห่งความกำหนดด้วยความพอใจ โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความสยบมัวเมา จะมีขึ้น
มาให้เห็นได้ไหมหนอ? (“ข้อนี้ หามิได้ พระเจ้าข้า!”) ตุก่อนอนนท! เพราะเหตุนี้
ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย
ของความสยบมัวเมา; นั่นคือ ความกำหนดด้วยความพอใจ.

ตุก่อนอนนท! ก็ค้ำว่า “เพราะอาศัยความปลงใจรัก จึงมีความ
กำหนดด้วยความพอใจ” ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ตุก่อนอนนท!
ความข้อนี้ เธอต้งทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า

“เพราะอาศัยความปลงใจรัก จึงมีความกำหนดด้วยความพอใจ” : คุณอนานนท์! ถ้าหากว่าความปลงใจรัก จักไม่ได้มีแก่ใครๆ ในที่ไหนๆ โดยทุกชนิก โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความปลงใจรักไม่มี เพราะความคับไปแห่งความปลงใจรัก โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความกำหนดด้วยความพอใจ จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? (“ข้อนี้ หามิได้ พระเจ้าข้า”) คุณอนานนท์! เพราะเหตุนี้ ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจย ของความกำหนดด้วยความพอใจ; นั่นคือ ความปลงใจรัก.

คุณอนานนท์! ก็กันว่า “เพราะอาศัยการได้ จึงมีความปลงใจรัก” ทั้งนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. คุณอนานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า “เพราะอาศัยการได้ จึงมีความปลงใจรัก” : คุณอนานนท์! ถ้าหากว่าการได้ จักไม่ได้มีแก่ใครๆ ในที่ไหนๆ โดยทุกชนิก โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อการได้ไม่มี เพราะความคับไปแห่งการได้ โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความปลงใจรัก จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? (“ข้อนี้ หามิได้ พระเจ้าข้า”) คุณอนานนท์! เพราะเหตุนี้ ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจย ของความปลงใจรัก; นั่นคือ การได้.

คุณอนานนท์! ก็กันว่า “เพราะอาศัยการแสวงหา จึงมีการได้” ทั้งนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. คุณอนานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า “เพราะอาศัยการแสวงหา จึงมีการได้” : คุณอนานนท์! ถ้าหากว่าการแสวงหา จักไม่ได้มีแก่ใครๆ ในที่ไหนๆ โดยทุกชนิก โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อการแสวงหาไม่มี เพราะความคับไปแห่ง

การแสวงหา โดยประการทั้งปวงแล้ว; การไต่จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? (“ข้อนี้ห้ามได้ พระเจ้าข้า”) คุณก่อนานนท์! เพราะเหตุนี้ ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ, นั้นแหละคือนิทาน, นั้นแหละคือสมุทัย, นั้นแหละคือปัจจัย ของการได้; นั่นคือ การแสวงหา.

คุณก่อนานนท์! ถ้านั้นว่า “เพราะอาศัยตัณหา จึงมีการแสวงหา” ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. คุณก่อนานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบาย โดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า “เพราะอาศัยตัณหา จึงมีการแสวงหา” : คุณก่อนานนท์! ถ้าหากว่าตัณหา จักไม่ได้มีแก่ใครๆ ในที่ไหนๆ โดยทุกชนิก โดยทุกอาการ กล่าวคือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา แล้วไซ้; เมื่อตัณหาไม่มี เพราะความดับไปแห่งตัณหา โดยประการทั้งปวงแล้ว; การแสวงหา จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? (“ข้อนี้ ห้ามได้ พระเจ้าข้า”) คุณก่อนานนท์! เพราะเหตุนี้ ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ, นั้นแหละคือนิทาน, นั้นแหละคือสมุทัย, นั้นแหละคือปัจจัย ของการแสวงหา; นั่นคือ ตัณหา.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ข้อความข้างบนนี้มีลักษณะเป็นอรรถปัจจัยย่อ กล่าวคือเป็นปฏิจจนสมุปบาท อย่างเต็มที่ : ทั้งต้นที่เวทนา, อันทำให้มีตัณหา, การแสวงหา, การได้, การปลงใจรัก, การกำหนดพอใจ, การสยบนิวา, การจับะกัปปใจ, การตระหนั, การทรงกัน, และเรื่องราวอันเกิดจากการทรงกัน รวมเป็น ๑๑ อย่าง และเป็น ๑๒ อย่างทั้งหมดของมัน กล่าวคือการทะเลาะวิวาท. ปฏิจจนสมุปบาทสายนี้ เป็นส่วนหนึ่งของปฏิจจนสมุปบาทสายปรกติ ก็ขอแทรกอยู่ตรงที่เวทนาให้เกิดตัณหา นั่นเอง. การที่ยกมาแสดงให้เห็นชัดในตอนนี้ ก็เพื่อจะให้ผู้ศึกษาเข้าใจความหมายอันกว้างขวาง ของคำว่าปฏิจจนสมุปบาท ในทุกแห่ง ทุกมุม อันจะเป็นเหตุให้เข้าใจปฏิจจนสมุปบาทสายปรกติได้ชัดขึ้น ว่าคำว่า “ปฏิจจนสมุปบาท” นี้ มีขอบเขตแห่งความหมายเพียงไหน. ขอได้เปรียบเทียบกับปฏิจจนสมุปบาทในรูปอื่น อีกทุกแบบด้วย เสมอไป. ที่สำคัญที่สุดก็คือ เรื่องนี้จะแสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนได้ชี้ให้เห็นมูลเหตุ แห่งการทะเลาะวิวาท การรบราฆ่าฟัน กระทั่งถึงการทำสงคราม มหาสงคราม ของโลก ไว้อย่างชัดแจ้งแล้ว ทั้งโดยส่วนปัจเจกชน และโดยหมู่คณะหรือสังคมใหญ่ๆ ในโลกนี้ ในแง่ของจิตวิทยาที่เป็นปัจจัยรวม.

ปัจฉิมอุบายนาถา แห่ง กลหาวิภาณีโรธ*

(ข้อความเหล่านี้ แปลตามรูปภาดา บรรทัดต่อบรรทัด, และ
ในการอ่าน ต้องอ่านคำถามให้จบตอนเสียก่อน แล้วจึงอ่านซึ่ง
คำตอบ, แล้วจึงเลียบดูอย่างเทียบกันเป็นคู่ๆ อีกครั้ง -- ผู้รวบรวม)

(คำถาม)

(๑) การทะเลาะวิวาท มีขึ้นมาจากเหตุอะไร ?
แม้กระทั่งความร้าวฉาน หึงแค้น ความโกรธ,
ความถือตัว ความตึงเครียด และการให้แตกกันด้วย,
ของทั้งสองฝ่าย ว่าสิ่งเหล่านี้ มีขึ้นมาจากเหตุอะไร ?

(คำตอบ)

การทะเลาะวิวาท มีขึ้นมาจากสิ่ง เป็นที่รัก
แม้กระทั่งความร้าวฉาน หึงแค้น และความโกรธ,
ความถือตัว ความตึงเครียด การให้แตกกัน, ก็เช่นเดียวกัน,
รวมทั้งการให้แตกกัน ซึ่งเกิดมาจากการทะเลาะวิวาทนั้น.

(๒) สิ่งเป็นที่รักเล่า มีอะไรเป็นแดนเกิด ในโลกนี้ ?
ซึ่งเป็นเหตุให้พวกคนโลก ต้องเที่ยวไป ในโลก;
ความหวัง และสมหวังเล่า มีอะไรเป็นแดนเกิด ?
ซึ่งทำให้คนสามัญ เขาหวังกันเพื่อสมปรารถนา.

สิ่งเป็นที่รัก ในโลกนี้ มีฉันทะ เป็นแดนเกิด,
ซึ่งเป็นเหตุให้พวกคนโลก ต้องเที่ยวไป ในโลก;
ความหวัง และสมหวัง มีฉันทะเป็นแดนเกิด
ซึ่งทำให้คนสามัญ เขาหวังกัน เพื่อสมปรารถนา.

(๓) ฉันทะเล่า ในโลกนี้ มีอะไรเป็นแดนเกิด ?
หรือว่า ความคลั่งใจต่าง ๆ มีขึ้นมาจากเหตุอะไร ?
รวมทั้งความโกรธ การผูกเคือง และความสงสัย--
ซึ่งล้วนแต่เป็นสิ่งที่สมณะกล่าวถึงกันอยู่ ด้วย ?

ความยินดี ความไม่ยินดี ที่กล่าวกันอยู่ในโลกนั้นแหละ
ฉันทะ ย่อมมีขึ้นมา เพราะอาศัยซึ่ง สิ่งทั้งสอง นั้น;
เพราะเห็นความจับตายความเจริญ กันทั่วทิศธรรมทั้งหลาย,
สัตว์โลก จึงทำความคลั่งใจต่าง ๆ (ไปตามนั้น);
แม้ความโกรธ การผูกเคือง และความสงสัยเหล่านี้ ก็ยังมี,
ในเมื่อความยินดี ความไม่ยินดี ทั้งสองอย่างนี้ มีอยู่,
ซึ่งผู้สงสัยอยากรู้ พึงศึกษา เพื่อนำไปสู่ญาณ,
ให้รู้ซึ่งสิ่งเหล่านี้ อันสมณะกล่าวถึง กันอยู่.

*. กลหาวิภาณีโรธ อรรถกถารก ส.จ. ๒๕/๕๐๒/๔๑๘.

(๔) ความยินดีและไม่ยินดี มีอะไรเป็นแดนเกิด ?
เมื่ออะไรไม่มี สิ่งทั้งสองนั้น จึงไม่มี ?
แม้ความรู้สึกว่าความเจ็บหายและเจริญ นั้นเล่า
ของทรงตอบว่า สิ่งทั้งสองนั้น มีอะไรเป็นแดนเกิด ?

ความยินดีและความไม่ยินดี มีผัสสะเป็นแดนเกิด :
เมื่อผัสสะ ไม่มี, สิ่งทั้งสองนั้นก็ไม่มี.
แม้ความรู้สึกว่าความเจ็บหาย และความเจริญนั้นเล่า
เราบอกท่านว่า มีผัสสะเอง เป็นแดนเกิด.

(๕) ผัสสะเล่า ในโลกนี้ มีอะไรเป็นแดนเกิด ?
แม้ความภักดีของภิกษุก็ตาม มีชื่อนานเท่าไร ?
เมื่ออะไรไม่มี ความภักดีของเรา จึงไม่มี ?
เมื่ออะไรไม่มี ผัสสะจึงจะไม่เกิดภวภวกระทบ ?

ผัสสะ ในโลกนี้ ย่อมเกิด เพราะอาศัยซึ่งนามและรูป
ความภักดีของภิกษุทั้งหลาย มีความอยากเป็นแดนเกิด :
เมื่อความอยากไม่มี ความภักดีของเรา ก็ไม่มี :
เมื่อรูปธรรมไม่มี ผัสสะจึงจะไม่เกิดภวภวกระทบ.

(๖) รูปจะไม่มี เมื่อดำรงอติสภาพไว้ อย่างไร ?
ดูหรือภิกษุภิกษุภิกษุ จะไม่มีได้อย่างไร ?
ของทรงตอบว่า โดยประการที่ดังนี้จะไม่
ใจของข้าพระองค์ ทว่ายังอีกได้ทราบซึ่งข้อนั้น.

ไม่เป็นผู้สัญญาสัญญา,^๑ ไม่เป็นผู้สัญญาสัญญา.^๒
ไม่เป็นผู้สัญญา,^๓ ไม่เป็นผู้สัญญา.^๔
ดำรงอติสภาพอยู่ในสถานะอย่างนี้ รูปจึงไม่มี,
เพราะว่าบัญญัติจึงไม่มี มีสัญญา เป็นแดนเกิด.

(๗) ทูลถามข้อใด ได้ทรงอธิบายข้อนั้นแล้ว ;
ขอทูลถามข้ออื่นอีก ของทรงตอบ ซึ่งข้อนี้ :
พวกบัณฑิตก็กล่าวความบริสุทธิ์ของตนในโลก
พวกหนึ่งก็กล่าวความบริสุทธิ์ว่าสูงส่งเพียงเท่านั้น^๕
หรือว่ายังมีพวกที่กล่าวสิ่งอื่น ที่สูงส่งกว่าสิ่งนั้น ?

แม้พวกหนึ่งกล่าวความบริสุทธิ์ ว่าสูงส่งเพียงเท่านั้น
ก็ยังคงเป็นบัณฑิต กล่าวความบริสุทธิ์ของตนในโลกอยู่ ;
แต่ก็มีอีกพวกหนึ่ง กล่าวลัทธิตนของตน

เป็นพวกฉลาดพูดกล่าวถึงขั้น “อนุปาทิส”^๖,
ส่วนหนึ่ง รู้จักทั้งสองพวกนี้ ว่ายังอยู่ภิกษุวิธียังอยู่,
พิจารณาเห็นอย่างว่า มีนิสัยของภิกษุทั้งสองพวก.
ผู้มีรู้เช่นนั้นแล้ว จึงหลุดพ้น ไม่ถึงซึ่งการวิเวก,
เป็นปราชญ์ ไม่ไปสู่ความมีและไม่มี อีกต่อไป.

๑. ไม่ใช่ผู้มีสัญญาด้วยสัญญาปรกติ.

๒. ไม่ใช่ผู้มีสัญญา ด้วยสัญญาวิปริต (คือไม่ใช่เมหาวิปัสสา ฯลฯ).

๓. ไม่ใช่ผู้มีสัญญา (คือไม่ใช่อยู่ในนิโรธสมาบัติหรือสัญญาสุตฺต).

๔. ไม่ใช่ ผู้ปราศจากสัญญา (คือไม่ใช่กำลังอยู่ในอรพณ).

๕. ปญฺญางังชา คือธรรมเป็นเหตุให้พ้นจากการหลุดพ้น, ได้แก่ ตัณหา ฆาณะ ภิญฺฐิ.

๖. พวกนี้ถือว่า ความบริสุทธิ์ของบุคคลชั้นเลิศ สูงสุดอยู่ที่ความไม่มีรูป รองผู้ที่ไม่ประกอบด้วยสัญญา

๔ ประการ ดังที่กล่าวแล้ว ในคำพิสดาร ตอนที่ (๖) ข้างบน.

๗. “อนุปาทิส” ในที่นี้ ได้ใส่เครื่องหมายอัญประกาศไว้ เพราะเป็นเรื่องของอรรถกถา, กล่าวคือ
ความที่ทนายตัวสัญญาไม่มีอะไร โดยประการที่ต่าง, อันเป็นผลของอรรถกถา นี้เอง.

หมายเหตุสรุปรวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า การทะเลาะวิวาทนั้น จะสิ้นสุดลงโดยสิ้นเชิงไม่ได้ ตลอดเวลาที่ยังไม่หลุดพ้นเป็นพระอรหันต์, เพราะยังมีรูป และอรูป อันเป็นที่ตั้งของสัญญาที่เป็นแดนเกิดของปณิณฺณสังขาร, กล่าวคือ ยังไม่บรรลุ ความเป็นพระอรหันต์นั่นเอง, พระนาถีนี แสดงไว้ในลักษณะของปัจจัยสมุปบาท อย่าง น่าสนใจยิ่ง.

ปัจจัยสมุปบาท แห่ง การอยู่อย่างมี “เพื่อนสอง”^๑

พระมิกขาสะ ได้กล่าวตามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ค้ำยเหตุ เพียงเท่าไรหนอ ภิกษุจึงชื่อว่า เป็นผู้มีการ อยู่ อย่างมีเพื่อนสอง พระเจ้าข้า”.

ก่อนมิกขาสะ! รูปทั้งหลายอันจะพึงเห็นได้ด้วยจักขุ เป็นรูปที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ มีรูปน่ารัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่ง ความกำหนัดตัณหา มีอยู่; ถ้าหากว่าภิกษุยอมเพิกเฉย พรวาสระเสริญ สยบมัวเมา ซึ่งรูปนั้นไว้,

แก่ภิกษุผู้เพิกเฉย พรวาสระเสริญสยบมัวเมา ซึ่งรูปนั้นอยู่นั้นแหละ, นันทิ (ความเพิกเฉย) ย่อมเกิดขึ้น.

เมื่อนันทิ มีอยู่, สาราละ (ความกำหนัดกล้า) ย่อมมี;

เมื่อสาราละ มีอยู่, ฉัญญุละ (ความผูกพันติดกับอารมณ์) ย่อมมี;

๑. สุตตที่ ๑ มิกขาสรรวกะ จพ.ผ. ๑๔/๔๓/๖๖, ศัสสแก่พระมิกขาสะ ที่เชทวัน.

ศุก่อนมิชชาละ ! ภิกษุผู้ประกอบพร้อมแล้ว ด้วย การผูกจิตติดกับอารมณ์-
ด้วยอำนาจแห่งความเพียร นั้นแล เราเรียกว่า “ผู้มีการอยู่อย่างมีเพื่อนสอง”.

(ในกรณีแห่งเสียงทั้งหลายอันระพิงได้ยินด้วยหทัย, กลิ่นทั้งหลายอันระพิงดมด้วยจมูกก็, รสทั้งหลายอันระพิงลิ้มด้วยลิ้นก็, โผฏฐัพพะทั้งหลายอันระพิงสัมผัสด้วยผิวกายก็, และธรรมารมณ์ทั้งหลายอันระพิงรู้แจ้งด้วยใจก็, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสวินิจฉัยอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งรูปทั้งหลายอันระพิงเห็นด้วยจักขุ).

ศุก่อนมิชชาละ ! ภิกษุผู้มีการอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ แม้จะต้องเสพเสนาสนะอันเป็นป่าและปรัญญ์ ซึ่งเจือปนดังค มีเสียงรบกวนน้อย มีเสียงกึกก้องครึกโครมน้อย ปราศจากลมจากผิวกายคน เป็นที่ทำการลับของมนุษย์ เป็นที่สมควรแก่การหลีกเร้นเช่นนั้นแล้วก็ตาม ถึงกระนั้น ภิกษุนั้นเรายังคงเรียกว่า ผู้มีการอยู่อย่างมีเพื่อนสองอยู่นั่นเอง ข้อนี้เพราะเหตุไรเล่า ? ข้อนี้เพราะเหตุว่า ตัดทานนั้นแล เป็นเพื่อนสองของภิกษุนั้น ตัดทานนั้น อันภิกษุนั้นยังละไม่ได้แล้ว เพราะเหตุนี้ ภิกษุนั้นเราจึงเรียกว่า ผู้มีการอยู่อย่างมีเพื่อนสอง ดังนี้.

หมายเหตุสรุปรวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า พระพุทธภาษิตนี้ แสดงให้เห็นความหมาย และความแตกต่างของภาษาคน และภาษาธรรม. เพื่อนสองในภาษาธรรม หมายถึงคตพาสถาที่ตั้งเกิดอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ เป็นเพื่อนสองที่มีความหมายรุนแรงมากกว่าเพื่อนสองในภาษาคน, เพราะเข้าไขว้ไขว้ถึงภายในจิต.

ปฏิจลสมุปบาท แห่ง การอยู่อย่าง “คนเดียว”^๑

พระมิชชาละได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอแล ภิกษุจึงชื่อว่า เป็นผู้มีการอยู่อย่างผู้เดียว พระเจ้าข้า”

๑. สูตรที่ ๑ มัชชาลวรรค สผา. ตี. ๑๘/๔๔/๖๗, คติแก่พระมิชชาละ ที่เขาคัน.

ต่อก่อนมิชชาละ : รูปทั้งหลายอันจะพึงเห็นได้ด้วยจักขุ เป็นรูปที่น่าปรารถนา
น่ารักใคร่ น่าพอใจ มีรูปน่ารัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความ
กำหนดข่มใจ มีอยู่; ถ้าหากว่าภิกษุข่มไม่เพละเพละ ไม่พรว้าสรรเสริญ ไม่สยบ
มัวเมา ซึ่งรูปนั้นไซ้,

แก่ภิกษุผู้ไม่เพละเพละ ไม่พรว้าสรรเสริญ ไม่สยบมัวเมา ซึ่งรูปนั้นนั่นแหละ,
นั่นก็ ออมดับ;

เมื่อนั้นก็ไม่มีอยู่, สาราละ (ความดำหมักดอง) ออมไม่มี;

เมื่อสาราละไม่มีอยู่, ฉัญญุละ (ความศุกขจิตตกับอารมณ์) ออมไม่มี;

ต่อก่อนมิชชาละ : ภิกษุผู้ไม่ประกอบพร้อมแล้ว ด้วยการผูกจิตตกับอารมณ์
ด้วยอำนาจแห่งความเพละ นั้นแล เราเรียกว่า “ผู้มีการอยู่อย่างอยู่ผู้เดียว”.

(ในกรณีแห่งเสียงทั้งหลายอันจะพึงได้ยินด้วยจักษุ, กลิ่นทั้งหลายอันจะพึงดมด้วยจมูก,
รสทั้งหลายอันจะพึงลิ้มด้วยลิ้น, โผฏฐัพพะทั้งหลายอันจะพึงสัมผัสด้วยผิวกายจักษุ, และขันธ์ารมณ์ทั้งหลาย
อันจะพึงรู้แจ้งด้วยใจจักษุ, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ มีนัยอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งรูปทั้งหลาย
อันจะพึงเห็นได้ด้วยจักขุ).

ต่อก่อนมิชชาละ : ภิกษุผู้มีการอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ แม้อยู่ในหมู่บ้าน
อันเคลื่อนกล่นไปด้วยจักขุ จักษุณิ อุบาสก อุบาสิกาทั้งหลาย, ด้วยพระราช
มหาอำมาตย์ของพระราชทั้งหลาย, ด้วยเคียรธีย์ สาวกของเคียรธีย์ทั้งหลาย ก็ตาม;
ถึงกระนั้น ภิกษุนั้นเราก็เรียกว่า ผู้มีการอยู่อย่างอยู่ผู้เดียวโดยแท้, ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า
ข้อนั้นเพราะเหตุว่าตนท่านนั้นแล เป็นเพื่อนสองของภิกษุนั้น ตนเพราณี อันภิกษุนั้นละ
เสียได้แล้ว เพราะเหตุนี้ ภิกษุนั้นเราจึงเรียกว่า ผู้มีการอยู่อย่างอยู่ผู้เดียว, ดังนี้ แล.

ปัจฉิมสูภบาต แห่ง การอยู่ด้วยความประมาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราจักแสดงซึ่งอาการของภิกษุผู้มีปรกติอยู่ด้วยความประมาท และของภิกษุผู้มีปรกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งความชื่อนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเป็นผู้มีปรกติอยู่ด้วยความประมาท เป็นอย่างไรเล่า ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อภิกษุไม่ดำรวมระวัง ซึ่งอินทรีย์คือตาอยู่ จิตย่อมเกลือกกลิ้ง ในรูปทั้งหลายอันเป็นนิวาสแห่งการรู้สึกด้วยตา ;

เมื่อภิกษุนั้นมี จิตเกลือกกลิ้งแล้ว	ปราโมทย์ ย่อมไม่มี ;
เมื่อ ปราโมทย์ ไม่มี	ชิต ก็ไม่มี ;
เมื่อ ชิต ไม่มี	ขันธ์ทั้งห้า ก็ไม่มี ;
เมื่อ ขันธ์ทั้งห้า ไม่มี	ภิกษุนั้นย่อม อยู่เป็นทุกข์ ;
เมื่อ มีทุกข์	จิตย่อมไม่ตั้งมั่น ;
เมื่อ จิตไม่ตั้งมั่น	ธรรมทั้งหลายย่อม ไม่ปรากฏ ;

เพราะ ธรรมทั้งหลายไม่ปรากฏ ภิกษุนั้นย่อมถึงซึ่งการดูถูกว่าเป็นผู้
มีปรกติอยู่ด้วยความประมาท โดยแท้.

๑. สูตรที่ ๔ จ.พวรรค สหวัตถุสังยุตต์ สทว. พ. ๑๘/๗๗/๑๔๓-๔.

(ในกรณีแห่งอิทธิขันธ์ คือ หู จมูก จัน กาย และใจ ก็มีนัยอย่างเดียวกัน)

ก่อนนิกขุทั้งหลาย^๑ อย่างนี้แล นิกขุเป็นผู้มีปรกติด้อยด้วยความประมาท.

(ในกรณีแห่งนิกขุผู้มี **ปรกติด้อยด้วยความไม่ประมาท** ได้ทรงแสดงไว้โดยปฏิบัติจนผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงเอาเอง).

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สูตรนี้ เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่า สิ่งทีเรียกว่าปัจจุสมุปบาทนั้น มีอยู่ในรูปต่าง ๆ กัน ไม่จำเป็นต้องขึ้นต้นด้วยคำว่า “อวิชชาปุรุชา สงฺขารว ... ฯลฯ” เสมอไป.

ปัจจุสมุปบาท แห่ง ปญฺจสัจฺจญาณสํขาสุมหาจรณะ^๑

ก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัย ตา ตัวย **รูป** หักหลายตัวย จึงเกิด **จักขุวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี **เวทนา**; บุคคลเสวยซึ่งเวทนาใด, ย่อม **รู้สึก (สัญญา)** ซึ่งเวทนานั้น; บุคคลรู้สึกซึ่งเวทนาใด, ย่อม **ตรัสรู้ (วิคค)** อยู่กะเวทนานั้น; บุคคลตรัสรู้ที่อยู่กะเวทนาใด, ย่อม **ประพฤติกว้างความเนิ่นช้า (ปญฺญะ)** อยู่กะเวทนานั้น; บุคคลประพฤติกว้างความเนิ่นช้าอยู่กะเวทนาใด, **สัญญา (กล่าวคืออนุสัย)** บันใดต่าง ๆ อันเป็นเครื่องทำความเนิ่นช้า (**ปญฺจสัจฺจญาณสํขะ**) ย่อมกลุ้มรุมซึ่งบุรุษนั้น โดยมีเวทนานั้นเป็นเหตุ ในรูปทั้งหลายอันจะพึงรู้แจ้งได้ด้วยตา ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน.

๑. มหะปัสสาคสูตร สีนทาทวรรค ม. ม. ๑๒/๒๒๖/๒๔๘, พระมหาภิกษุทั้งหลาย, ท้าวแก่ภิกษุทั้งหลาย.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัย หู ค่าย เสียง ทั้งหลายค้ำย จึงเกิด
โสตวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ)
นั่นคือ ผัสสะ; ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ในเสียงทั้งหลายอันจะพึงรู้แจ้งได้ด้วยหู
ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัย จมูก ค่าย กลิ่น ทั้งหลายค้ำย จึงเกิด
ฆานวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ)
นั่นคือ ผัสสะ; ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ในกลิ่นทั้งหลายอันจะพึงรู้แจ้งได้ด้วยจมูก
ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัย ลิ้น ค่าย รส ทั้งหลายค้ำย จึงเกิด
ชีวหาวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ)
นั่นคือ ผัสสะ; ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ในรสทั้งหลายอันจะพึงรู้แจ้งได้ด้วยลิ้น
ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัย กาย ค่าย โสภณูปะ ทั้งหลายค้ำย
จึงเกิด กายวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (กาย + โสภณูปะ +
กายวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... ในโสภณูปะทั้งหลาย
อันจะพึงรู้แจ้งได้ด้วยกาย ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัย ใจ ค่าย ธรรมารมณ์ ทั้งหลายค้ำย
จึงเกิด มโนวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ใจ + ธรรมารมณ์
+ มโนวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา. บุคคลเสวย

ซึ่งเวทนาใด, ย่อม ฐัสสิก (สัณญะ) ซึ่งเวทนานั้น; บุคคลฐัสสิกซึ่งเวทนาใด, ย่อม
 ตรีทริก (วิตก) อยู่กะเวทนานั้น; บุคคลตรีทริกอยู่กะเวทนาใด, ย่อม ประพตฺติซึ่ง
 ความเห็นชั่ว (ปปัญจะ) อยู่กะเวทนานั้น; บุคคลประพตฺติซึ่งความเห็นชั่วอยู่กะเวทนาใด,
 สัณญะ (กล่าวคืออนุสัย) หนึ่งต่าง ๆ อันเป็นเครื่องทำความเห็นชั่ว (ปปัญจสัณญา-
 สังขา) ย่อมกลุ้มรมุซึ่งบุรุษนั้น โดยมิเวทนานั้นเป็นเหตุ ในอัมมารมณห์ทั้งหลาย อันจะ
 พึงรู้แจ้งได้ก็วาย ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตกและปัจจุบัน.

.....

คู่ก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นทนอ เมื่อคามมียอยู่, เมื่อรูปมียอยู่,
 เมื่อจักขุวิญญาณมียอยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่ง ฌัสสบัญญัติ : ข้อนี้นี้เป็นฐานะที่มีได้;
 เมื่อการบัญญัติซึ่งฌัสสมียอยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง เวทนามบัญญัติ : ข้อนี้นี้เป็นฐานะที่มีได้;
 เมื่อการบัญญัติซึ่งเวทนามมียอยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง สัณญามบัญญัติ : ข้อนี้นี้เป็นฐานะที่มีได้;
 เมื่อการบัญญัติซึ่งสัณญามมียอยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง วิทกมบัญญัติ : ข้อนี้นี้เป็นฐานะที่มีได้;
 เมื่อการบัญญัติซึ่งวิทกมมียอยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง ปปัญจสัณญาสังขาสหุทธาจรณบัญญัติ :
 ข้อนี้นี้เป็นฐานะที่มีได้.

คู่ก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นทนอ เมื่อหฐมียอยู่, เมื่อเสียงมียอยู่,
 เมื่อโสทวิญญาณมียอยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่ง ฌัสสบัญญัติ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ข้อนี้นี้
 เป็นฐานะที่มีได้.

คู่ก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นทนอ เมื่ออหฐมียอยู่, เมื่อกลิ่นมียอยู่,
 เมื่อฆานวิญญาณมียอยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่ง ฌัสสบัญญัติ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ข้อนี้นี้
 เป็นฐานะที่มีได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! บุรุษนั้นหนอ เมื่อลนมืออยู่, เมื่อรสมืออยู่, เมื่อขีวหาวิญญานเมื่ออยู่; เขาก็จับบัญญัติซึ่งผัสสนบัญญัติ ... วลา วลา ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! เมื่อกายมืออยู่, เมื่อโผฏฐัพพะมืออยู่, เมื่อกายวิญญานเมื่ออยู่; เขาก็จับบัญญัติซึ่งผัสสนบัญญัติ ... วลา วลา ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! บุรุษนั้นหนอ เมื่อใจมืออยู่, เมื่อธมมารมณณมืออยู่, เมื่อหโนวิญญานมืออยู่; เขาก็จับบัญญัติซึ่งผัสสนบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งผัสสมืออยู่ เขาก็จับบัญญัติซึ่ง เวทนาบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งเวทนามืออยู่ เขาก็จับบัญญัติซึ่ง สัญญาบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งสัญญาเมื่ออยู่ เขาก็จับบัญญัติซึ่ง วิตกบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งวิตกเมื่ออยู่ เขาก็จับบัญญัติซึ่ง ปันธุจสัญญาสังขตาทาจรณบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

ปัจฉิมอุบายบทแห่งปัญจสัญญา อันทำความเนิ่นช้า แก่การละอนุสัย^๑

(เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเล่าเรื่องการสนทนากับภิกษุปาณิยวชระจบลงแล้ว, ภิกษุรูปหนึ่ง ได้ทูลถามขึ้นว่า :-)

๑. มรุตติกกสูตร ร.ม. ๑๒/๒๒๒, ๒๒๕/๒๔๕, ๒๔๘, ทวิตถกติกษุรูปหนึ่ง ถอนหน้าภิกษุทั้งหลาย ที่นิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! พระผู้มีพระภาคทรงมีปรกติตรัสอย่างไร จึงไม่ได้เคียงกับผู้ใดผู้หนึ่ง ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวคณาและมนุษย์, ดำรงอยู่ในโลก; อนึ่ง จะเป็นไปได้โดยวิธีใด ที่สัญญาทั้งหลาย จะไม่แน่นอนตาม ซึ่งบุคคลผู้เป็นพราหมณ์ ผู้ปราศจากกามทั้งหลายอยู่, ผู้หมกความสงสัยอันเป็นเหตุให้ถามว่าอะไรเป็นอย่างไร, ผู้มีความวิหิงสาอันคึกคักแล้ว, ผู้ปราศจากคณาในภพน้อยและภพใหญ่; พระเจ้าข้า?”

ดูก่อนภิกษุ! สัญญา (ความสำคัญมั่นหมายซึ่งเป็นอนุสัย)^๑ ชนิดต่างๆ อันเป็นเครื่องทำความเนิ่นช้า (ปฏิจจสัญญา), ย่อมกัสมัรุมบุรุษ เพราะมีอารมณ์ใดเป็นต้นเหตุ ถ้าสิ่งใด ๆ เพื่อความเป็นอารมณ์นั้น มีไม่ได้ (ด้วยเหตุใดก็ตาม) เพื่อบุรุษนั้น จะพึงเปลือยเปลี่ยว ปราศรวดเร็ว เมฆหมอก แล้วไซ้; นั่นแหละคือที่สุดแห่งราคะนุสัย, แห่งภีรานุสัย, แห่งวิหิงสานุสัย, แห่งมานานุสัย, แห่งภวราคะนุสัย แห่งอวิชชานุสัย; และนั่นแหละคือที่สุดแห่งการใช้อารมณ์ไม่มีกม การใช้อารมณ์มีกม, การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวคำหยาบว่า “มิง! มิง!”, การพูดคำส่อเสียด และการพูดเท็จทั้งหลาย : ธรรมอันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้น ในเพราะเหตุนี้, ย่อมดับไปโดยไม่มีส่วนเหลือ, ดังนี้.^๒

(ตรัสพระผู้มีพระภาคตรัสดังนี้แล้ว เสกเจ้าสุทนต์ประทับ, พวกภิกษุทั้งหลายยังไม่เข้าใจในความแห่งพุทธพจน์นี้ จึงพากันไปหาพระมหาภิณจาณให้ช่วยขยายความ. พระมหาภิณจาณกล่าวว่าขอความดังนี้ :—)

๑. สัญญาในที่นี้ มิใช่เป็นเพียงความจำ; แต่เป็นความสำคัญมั่นหมาย เช่น ฐสสัญญา = สัญญาว่าสุข; อัครสัญญา = สัญญาว่าอัคร เป็นต้น, เกิดขึ้นด้วยอุปาทาน; เกิดเมื่อใด ย่อมกัสมัน และเพิ่มความ เป็นอนุสัย (ความเคยชิน) ถึงขั้นทุกที; ก็ทำความเนิ่นช้า หรือความยากแก่การดับทุกข์ ถึงขั้นทุกที.
๒. การที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ตรัสตอบคำถามที่หนึ่งโดยตรง เพราะครอบคลุมกันไว้กับคำตอบของคำถามที่สองนั่นเอง. ถ้าพิจารณาให้ดีก็จะเห็นได้, ไม่ต้องฉะ : ข้อความตอนที่ว่า “นั่นคือที่สุดแห่งการใช้อารมณ์ไม่มีกม....”. นั่นเองเป็นคำตอบของปัญหาที่หนึ่ง ที่ถามว่า มีปรกติตรัสอย่างไร

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยเหตุด้วย, ... ฯลฯ ... และปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยจุมกด้วย, ... ฯลฯ ... และปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยสันด้วย, ... ฯลฯ ... และปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยกายด้วย, ... ฯลฯ ... และปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! เพราะอาศัยใจด้วย, ธัมมารมณ์ทั้งหลายด้วย,
จึงเกิดมโนวิญญาณ ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณ์
+ มโนวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา ;

บุคคลเสวยซึ่งเวทนาใด, ข้อมรู้สึกซึ่งเวทนานั้น ;

บุคคลรู้สึกซึ่งเวทนาใด, ข้อมมีวิตกอยู่ระเวทนานั้น ;

บุคคลมีวิตกอยู่ระเวทนาใด, ข้อมประพฤตซึ่งความเนิ่นช้าอยู่ระเวทนานั้น ;

บุคคลประพฤตซึ่งความเนิ่นช้าอยู่ระเวทนาใด, สัญญา (ความมั่นคงหมาย)

ชนิดต่างๆ อันเป็นเครื่องทำความเนิ่นช้า ข้อมกลุ่มรุมซึ่งบุรุษนั้น, โดยที่เวทนานั้น
เป็นเหตุ, เป็นไปในธัมมารมณ์ทั้งหลาย อันพึงรู้แจ้งได้ด้วยใจ, ทั้งที่เป็นอดีต
อนาคต และปัจจุบัน.

....

๑. ในกรณีแห่งคาถาปริบท มีข้อความพิสดารอย่างไร ในกรณีแห่งทุกขเสียง, จมูกกับกลิ่น, ลิ้นกับรส, กายกับโผฏฐัพพะ ซึ่งละ... ฯลฯ ...ไว้, ก็พึงทราบว่าข้อความเต็มอย่างเดียวกัน ทุกทักขณิกวรา ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขณิกะ และอายตนะเท่านั้น.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อสามมือ, เมื่อรูปมือ;
เมื่อจักขุวิญญาณมือ; เขาก็จักขุบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ : ข้อนั้นเป็นฐานะที่มิได้;
เมื่อการบัญญัติซึ่งผัสสมือ, เขาก็จักขุบัญญัติซึ่งเวทนาบัญญัติ : ข้อนั้นเป็นฐานะ
ที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งเวทนามือ, เขาก็จักขุบัญญัติซึ่งสัญญาบัญญัติ : ข้อนั้น
เป็นฐานะที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งสัญญามือ, เขาก็จักขุบัญญัติซึ่งวิทกบัญญัติ :
ข้อนั้นเป็นฐานะที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งวิทกมือ, เขาก็จักขุบัญญัติซึ่งปัจจัยจสัญญา-
สังขาสมาจรวณบัญญัติ : ข้อนั้นเป็นฐานะที่มิได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อทนมือ, เมื่อเสียงมือ;
เมื่อโสตวิญญาณมือ; เขาก็จักขุบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ข้อนั้น
เป็นฐานะที่มิได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อกลิ่นมือ, เมื่อกลิ่น
มือ, เมื่อพานวิญญาณมือ; เขาก็จักขุบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ข้อนั้น
เป็นฐานะที่มิได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อรสมือ, เมื่อรส
มือ, เมื่อขฬหาวิญญาณมือ; เขาก็จักขุบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ... ฯลฯ ... ฯลฯ ข้อนั้น
เป็นฐานะที่มิได้.

๑. ผัสสบัญญัติ คือการกล่าวไปความความรู้สึกของเขา เกี่ยวกับผัสสะ ว่า มืออยู่โดยลักษณะ โดยชนิต โดย
อาการเป็นต้น ว่ามืออยู่อย่างนั้นๆ, ไม่มีอะไรอื่นมากไปกว่านี้. แม้ในการบัญญัติข้ออื่น ๆ มีเวทนา-
บัญญัติเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน.

๒. ปัจจุจสัญญาสังขาสมาจรวณบัญญัติ คือการบัญญัติซึ่งการกลุ้มรุมของสัญญา กล่าวคือความผัวควง ซึ่ง
เป็นอนัตตยมีชนิดต่างๆ ถ้วนแต่ทำความเห็นซ้ำ.

๓. ในกรณีแห่งการรับรู้ มีข้อความพิศตรวอย่างไร; ในกรณีแห่งหูกับเสียง, ามกับกลิ่น, ตับกับรส,
กายกับโผฏฐัพพะ, ซึ่งละ ... ฯลฯ ... ไว้, พึงทราบว่าข้อความเต็มอย่างเดียวกัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อตาไม่มีอยู่, เมื่อโผฏ-
ัพพะไม่มีอยู่, เมื่อกายวิญญาณไม่มีอยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ... ฯลฯ ...
ฯลฯ ... ข้อนั้นเป็นฐานะที่มิได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ! เมื่อใจไม่มีอยู่, เมื่ออัมมารมณ-
โหอยู่, เมื่ออินทวิญญาณมีอยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่ง ๓ สสบัญญัติ : ข้อนั้นเป็นฐานะ
ที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งผัสสะไม่มีอยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง เวทนามบัญญัติ : ข้อนั้น
เป็นฐานะที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งเวทนามมีอยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง สัญญาบัญญัติ :
ข้อนั้นเป็นฐานะที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งสัญญาไม่มีอยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง วิตค-
กบัญญัติ : ข้อนั้นเป็นฐานะที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งวิตกมีอยู่ เขาก็จักบัญญัติ
ซึ่ง ปณฺเฑณสัญญาสังขาสมาหจรรณบัญญัติ : ข้อนั้นเป็นฐานะที่มิได้.

...

(ปฏิบริกขณ)

....

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อตาไม่มีอยู่, เมื่อรูป
ไม่มีอยู่, เมื่อจักขุวิญญาณไม่มีอยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ : ข้อนั้นเป็น
ฐานะที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งผัสสะไม่มีอยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง เวทนามบัญญัติ :
ข้อนั้นเป็นฐานะที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งเวทนามไม่มีอยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง
สัญญาบัญญัติ : ข้อนั้นเป็นฐานะที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งสัญญาไม่มีอยู่ เขา
จักบัญญัติซึ่งวิตกบัญญัติ : ข้อนั้นเป็นฐานะที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งวิตกไม่มี
อยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง ปณฺเฑณสัญญาสังขาสมาหจรรณบัญญัติ : ข้อนั้นเป็นฐานะที่มิได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อหูไม่มีอยู่ เมื่อเสียง
ไม่มีอยู่, เมื่อโสตวิญญาณไม่มีอยู่; เขาก็กับัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ... ฯลฯ
... ฯลฯ...^๑ ข้อนี้นั้นฐานะที่มิได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อจมูกไม่มีอยู่, เมื่อกลิ่น
ไม่มีอยู่, เมื่อฆานวิญญาณไม่มีอยู่; เขาก็กับัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ... ฯลฯ...
... ฯลฯ... ข้อนี้นั้นฐานะที่มิได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อลิ้นไม่มีอยู่, เมื่อรส
ไม่มีอยู่, เมื่อชีวหาวิญญาณไม่มีอยู่; เขาก็กับัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ... ฯลฯ...
... ฯลฯ... ข้อนี้นั้นฐานะที่มิได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อตาไม่มีอยู่, เมื่อ
โคธฐิทัพระไม่มีอยู่, เมื่อกายวิญญาณไม่มีอยู่; เขาก็กับัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ
... ฯลฯ... ฯลฯ... ข้อนี้นั้นฐานะที่มิได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อใจไม่มีอยู่, เมื่อ
ธัมมารมณีไม่มีอยู่, เมื่อมโนวิญญาณไม่มีอยู่; เขาก็กับัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ :
ข้อนี้นั้นฐานะที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งผัสสะไม่มีอยู่ เขาก็กับัญญัติซึ่ง
เวทนาบัญญัติ : ข้อนี้นั้นฐานะที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งเวทนาไม่มีอยู่
เขาก็กับัญญัติซึ่งสัญญาบัญญัติ : ข้อนี้นั้นฐานะที่มิได้; เมื่อการบัญญัติซึ่ง

๑. ในกรณีแห่งตากับรูป มีระเคาพิศดารอย่างไว ในกรณีแห่งหูกับเสียง, จมูกกับกลิ่น, ลิ้นกับรส, กาย
กับโคธฐิทัพระ, ซึ่งละ... ฯลฯ... ไว้, พึงทราบว่ามีระเคาเพิ่มเติมอย่างเดียวกัน.

สัญญาไม่มีอยู่ เขากับบัญญัติซึ่งวิตกบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้; เมื่อ
การบัญญัติซึ่งวิตกไม่มีอยู่ เขากับบัญญัติซึ่งบัญญัติสัญญาสังขาสมาทรวินบัญญัติ :
ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้.

....

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงอุเทศไว้
แต่โดยย่อว่า “ดูก่อนภิกษุ! สัญญา (ความหมาย) ชนิดต่าง ๆ อันเป็นเครื่องทำความ
เห็นเข้า ย่อมกลุ้มรมุข เพราะมีอารมณ์เป็นต้นเหตุ ถ้าสิ่งใด ๆ เพื่อความเป็นอารมณ์
นั้นมิได้ (ด้วยเหตุใดก็ตาม) เพื่อบุรุษนั้นจะพึงเพิกเพี้ยน ... วสว... วสว... รวม
อันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้น ในเพราะเหตุนี้, ย่อมดับไปโดยไม่มีส่วนเหลือ” ดังนี้ แล้ว
ไม่ทรงจำแนกเนื้อความโดยพิสดาร และเสด็จออกจากอาสนะเข้าสู่ประทับเสวยนิน;
ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! เราขอมิรู้เนื้อความแห่งอุเทศที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
แสดงไว้แต่โดยย่อ ไม่ทรงชี้แจงเนื้อความโดยพิสดารนี้ ได้โดยพิสดาร อย่างนั้นแล.
ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ! ก็ถ้าท่านทั้งหลายหวังอยู่ ก็จงเข้าไปเฝ้าพระผู้มี
พระภาคเจ้า แล้วทูลถามซึ่งความข้อนั้นเถิด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์แก่ท่าน
ทั้งหลายอย่างไร ท่านทั้งหลาย จงทรงจำไว้อย่างนั้นเถิด.

(ภิกษุเหล่านั้น ได้เข้าไปกราบทุกเรื่องนี้แก่พระผู้มีพระภาคเจ้า, ได้ทูลรับรับรองข้อความนั้น
ว่าถูกต้องตามที่พระองค์ทรงชี้แจง และได้ทูลสรรเสริญพระมหาเจ้านั้นว่า เป็นบัณฑิต มีปัญญามาก).

หมายเหตุสรุปรวม : ผู้ศึกษา พึงสังเกต ฎาภรร แห่งปัจจุ สมปนาท
เพียงอาการเดียว ซึ่งเห็นได้แก่เวทนา อันเกิดมาจากวิชาสมัตตนั้นแหละ ไม่ว่าจะเห็น
ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจก็ตาม เป็นสิ่งทั้งความเห็นและการละเสียซึ่งขันธ์ คือ
ความเกิดขึ้นในการสมมติมาในเวทนาแต่กาลก่อน, ยิ่งสวเวทนาอีก ก็ยิ่งเพิ่มขันธ์ยิ่ง
ขึ้นไปอีก : สุขเวทนา เพิ่มกำลังแก่ขันธ์ประเวทราคะ, ทุกขเวทนา เพิ่มกำลังแก่ขันธ์

ประเภทโทณะ, อุกกขมสุขเวทนา เพื่งำรงแถมุสคัประเภทโมหะ. มันเพิ่มกำลังแก่ขุสย
อย่างไร. รู้ได้ทีอการแห่งปฏิจอสมุปบาททั้งสาย นึ่งแอง ; กล่าวคือ ทำความเคยชิน
เพิ่มขึ้น ในการสร้างภพ—ชาติ—ตามแบบปฏิจอสมุปบาท; ดังนั้น จงระวังแม้แต่ปฏิจา-
สมุปบาท เพียงอาการเดียว กับ “เวทนา” ในลักษณะที่กล่าวไว้ในแตรนแล้ว ซ่อนตัวอยู่
ในนามของ “สัญญา” ซึ่งในันนหมายถึงสวามตัวกัญเหมายในเวทนานัน.

ปฏิจอสมุปบาท แห่ง กวระดับปัญญอสัญญาสังขา^๑

“ข้าแต่พระองค์ผู้วิรุทกซ์! อะไรเป็น เครื่องผูกพันเทวคา มนุษย์ อสูร นาค
คันธัพพ์ทั้งหลาย อันมีอยู่เป็นหมู่ๆ (ซึ่งแต่ละหมู่) ปวารณายู่วา เราจักเป็นคนไม่มีเวร
ไม่มีอาชญา ไม่มีข้าศึก ไม่มีการเบียดเบียนแก่กันและกัน แต่แล้วก็ไม่สามารถจักเป็นผู้อยู่
อย่างผู้ไม่มีเวร ไม่มีอาชญา ไม่มีข้าศึก ไม่มีการเบียดเบียนแก่กันและกันเล่า พระเจ้าข้า!”

ก่อนจอมเทพ! อีสานและมัจฉริยะ นั้นแล เป็นเครื่องผูกพัน... ฯลฯ...

“ข้าแต่พระสุคค! ความสงสัยของข้าพระองค์ในเรื่องนั้นสิ้นแล้ว เรื่องที่จะต้อง
ถามไครว่าอย่างไรในเรื่องนั้น ก็ปราศจากไปแล้ว เพราะได้ฟังปัญหาพยากรณ์ของพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า. ข้าแต่พระองค์ผู้วิรุทกซ์! ก็อิสานและมัจฉริยะนั้น มีอะไรเป็นมิตถ (ต้นเหตุ)
มีอะไรเป็นสมุทัย (เครื่องก่อขึ้น) มีอะไรเป็นชาติกะ (เครื่องทำให้เกิด) มีอะไรเป็นปฏะ
(แทนเกิด)? เมื่ออะไรมีอยู่ อีสานและมัจฉริยะจึงมี? เมื่ออะไรไม่มีอยู่ อีสานและมัจฉริยะ
จึงไม่มี พระเจ้าข้า!”

๑. ตักกปัญญสูตร มผ.พ. ๑๐/๑๐๐/๒๕๕, ครุติแก่ท้าวสัททเทวราช ที่ฉำอินทสละ ภูเขาเวทนิค บรรพต.

ศุก่อนจอมเทพ! อีสานและมัจฉริยะนั้น สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รัก (ปิยาปปีต) นั้นแล เป็นนิทาน ... ฯลฯ ... เมื่อสิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รัก ไม่มีอยู่ อีสานและมัจฉริยะ ก็ไม่มี.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รักนั้นเล่า มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ เป็นปภวะ? เมื่ออะไรไม่มีอยู่ สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รักจึงมี? เมื่ออะไรไม่มีอยู่ สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รักจึงไม่มี พระเจ้าข้า?”

ศุก่อนจอมเทพ! สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รักนั้น มีฉันทะ (ความพอใจ) เป็นนิทาน ... ฯลฯ ... เมื่อฉันทะ ไม่มีอยู่ สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รัก ก็ไม่มี.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ฉันทะนั้นเล่า มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ เป็นปภวะ? เมื่ออะไรไม่มีอยู่ ฉันทะจึงมี? เมื่ออะไรไม่มีอยู่ ฉันทะจึงไม่มี พระเจ้าข้า?”

ศุก่อนจอมเทพ! ฉันทะนั้นมีวิตถ (ความครีตริค) เป็นนิทาน ... ฯลฯ ... เมื่อวิตถไม่มีอยู่ ฉันทะก็ไม่มี.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็วิตถนั้นเล่า มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ เป็นปภวะ? เมื่ออะไรไม่มีอยู่ วิตถจึงมี? เมื่ออะไรไม่มีอยู่ วิตถจึงไม่มี พระเจ้าข้า?”

ศุก่อนจอมเทพ! วิตถนั้น มีปปัญจสัญญาสังขา เป็นนิทาน ... ฯลฯ ... เมื่อปปัญจสัญญาสังขาไม่มีอยู่ วิตถก็ไม่มี.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญทุกขะ! ก็ภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติอย่างไรเล่า จึงชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติ ข้อปฏิบัติเครื่องยังสัตว์ให้ถึงซึ่งความสมควรแก่การดับไม่เหลือแห่งปัญจสัญญาทั้งห้า พระเจ้าข้า?”

คุก่อนจอมเทพ! เราทวาคชย่อมกล่าวซึ่งโสมนัส ไว้เป็น ๒ อย่าง คือโสมนัสที่ควรเสพ อย่างหนึ่ง โสมนัสที่ไม่ควรเสพ อย่างหนึ่ง (ถ้าไปโคตรถึงโสมนัส แสรอุเบกขา ซึ่งแต่ละอย่าง ๆ ได้ครัดไว้โดยแยกเป็นสองอย่างเช่นเดียวกัน).

คุก่อนจอมเทพ! คำนี้ว่า “เราทวาคชย่อมกล่าวซึ่งโสมนัส ไว้เป็น ๒ อย่าง คือโสมนัสที่ควรเสพอย่างหนึ่ง โสมนัสที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง” ดังนี้ เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว ก็คำนั้น เราอาศัยเหตุผลอะไรกล่าวเล่า?

คุก่อนจอมเทพ! ในบรรดาโสมนัส ๒ อย่างนั้น บุคคลพึงรู้จักซึ่งโสมนัสอันใดว่า “เมื่อเราเสพโสมนัสนั้นแลอยู่ ธรรมอันเป็นอกุศลทั้งหลาย ย่อมเจริญยิ่งขึ้น ธรรมอันเป็นกุศลทั้งหลาย ย่อมเสื่อมสิ้นไป” ดังนี้; โสมนัสอันมีลักษณะอย่างนี้ เป็นโสมนัสที่ไม่ควรเสพ. คุก่อนจอมเทพ! ในบรรดาโสมนัส ๒ อย่างนั้น บุคคลพึงรู้จักซึ่งโสมนัสอันใดว่า “เมื่อเราเสพโสมนัสนั้นแลอยู่ ธรรมอันเป็นอกุศลทั้งหลาย ย่อมเสื่อมสิ้นไป ธรรมอันเป็นกุศลทั้งหลาย ย่อมเจริญยิ่งขึ้น” ดังนี้; โสมนัสอันมีลักษณะอย่างนี้ เป็นโสมนัสที่ควรเสพ. คุก่อนจอมเทพ! ในบรรดาโสมนัสทั้ง ๒ อย่างนั้น โสมนัสใดแล มีวิตกมีวิจารณ์, โสมนัสใดแล ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์; โสมนัสที่มีวิตกไม่มีวิจารณ์นั้น เป็นโสมนัสที่ประณีตกว่าโสมนัสที่มีวิตกมีวิจารณ์นั้น.

คุก่อนจอมเทพ! คำใดที่เรากล่าวแล้วว่า “โสมนัสมีสองอย่าง คือโสมนัสที่ควรเสพอย่างหนึ่ง โสมนัสที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง” ดังนี้ คำนั้น เรากล่าวแล้วอาศัยเหตุผลเหล่านี้แล.

(ต่อไปนี้ได้ตรัสคำอธิบายเกี่ยวกับโหมนัส และอุเบกขา โดยนัยอย่างเดียวกันทุกประการ).

ก่อนจอมเทพ! ภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว (ในลักษณะที่ทำให้รู้จักโหมนัส โหมนัสและอุเบกขา ทั้งที่กล่าวแล้ว) อย่างนี้แล ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติชอบปฏิบัติเครื่องยังสัตว์ให้ถึงซึ่งความสมควรแก่การนับไม่เหลือแห่งปัญจสัญญาสงฆา.

ปฏิจลสมุปบาท ที่ยิ่งกว่าปฏิจลสมุปบาท (มี ๒๔ อากาโร)^๑

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวความสั้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย สำหรับบุคคลผู้รู้เห็นอยู่ มิใช่สำหรับบุคคลผู้ไม่รู้เห็นอยู่ ไม่เห็นอยู่.

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความสั้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ย่อมมีแก่บุคคลผู้รู้เห็นอยู่ ซึ่งอะไรเล่า?

ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความสั้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ย่อมมีแก่บุคคลผู้รู้เห็นอยู่ว่า “รูป คืออย่างนี้ๆ, เหตุให้เกิดรูป คืออย่างนี้ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งรูป คืออย่างนี้ๆ;” และว่า “เวทนา คืออย่างนี้ๆ, เหตุให้เกิดเวทนา คืออย่างนี้ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งเวทนา คืออย่างนี้ๆ;” และว่า “สัญญา คืออย่างนี้ๆ, เหตุให้เกิดสัญญา คืออย่างนี้ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งสัญญา คืออย่างนี้ๆ;” และว่า “สังขารทั้งหลาย คืออย่างนี้ๆ, เหตุให้เกิดสังขารทั้งหลาย คืออย่างนี้ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่ง

๑. สุตที่ ๓ ทฬทวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ค. ๑๖/๓๔/๖๘. ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชทวัน.

สังขารทั้งหลาย ก็อย่างนั้นๆ; และว่า “วิญญาณ ก็อย่างนั้นๆ, เหตุให้เกิดวิญญาณ ก็อย่างนั้นๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งวิญญาณ ก็อย่างนั้นๆ; ดังนั้น, ชูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ย่อมมีแก่บุคคลผู้รู้อยู่ เห็นอยู่อย่างนั้นๆแล.

(๑) ชูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย มีอยู่, ญาณในความสิ้นไปแห่งอาสวะนั้นย่อมมี. ชูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวญาณเมื่อนั้น ว่าเป็นญาณมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่ไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๒) ชูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของญาณในความสิ้นไป? คำตอบ พึงมีว่า “วิมุตติ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของญาณในความสิ้นไป”. ชูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้วิมุตติ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๓) ชูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปอาศัยของวิมุตติ? คำตอบ พึงมีว่า “วิราคะ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของวิมุตติ”. ชูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า “แม้วิราคะ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๔) ชูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของวิราคะ? คำตอบ พึงมีว่า “นิพพิทา คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของวิราคะ”. ชูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า “แม้นิพพิทา ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๕) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของนิพพิทา? คำตอบ พึงมีว่า “**ธากุตญาณทัสสนะ** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของนิพพิทา”. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้ธากุตญาณทัสสนะ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๖) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของยถากุตญาณทัสสนะ? คำตอบ พึงมีว่า “**สมาธิ** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของยถากุตญาณทัสสนะ”. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้สมาธิ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๗) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสมาธิ? คำตอบ พึงมีว่า “**สุข** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสมาธิ”. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้สุข ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๘) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของความสุข? คำตอบ พึงมีว่า “**บิณฑัตถิ** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสุข”. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้บิณฑัตถิ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๙) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของบิณฑัตถิ? คำตอบ พึงมีว่า “**มิตติ** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของบิณฑัตถิ”. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้มิตติ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๐) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของบีติ?
 คำตอบ พึงมีว่า “ปราโมทย์ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของบีติ”. ลูก่อนภิกษุ
 ทั้งหมด! เรากล่าวว่า แม้ปราโมทย์ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรม
 ไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๑) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของปราโมทย์?
 คำตอบ พึงมีว่า “สัทธา คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของปราโมทย์”. ลูก่อนภิกษุ
 ทั้งหมด! เรากล่าวว่า แม้สัทธา ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่
 เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๒) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสัทธา?
 คำตอบ พึงมีว่า “ทุกข คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสัทธา”. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
 เรากล่าวว่า แม้ทุกข ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้ง
 อาศัยไม่.

(๑๓) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของทุกข?
 คำตอบ พึงมีว่า “ชาติ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของทุกข”. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
 เรากล่าวว่า แม้ชาติ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้ง
 อาศัยไม่.

(๑๔) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของชาติ?
 คำตอบ พึงมีว่า “ภพ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของชาติ”. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
 เรากล่าวว่า แม้ภพ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๕) ลูกอนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของภพ? คำตอบ พึงมีว่า “อุปาทาน คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของภพ”. ลูกอนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้อุปาทาน ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๖) ลูกอนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของอุปาทาน? คำตอบ พึงมีว่า “ตัณหา คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของอุปาทาน”. ลูกอนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้ตัณหา ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๗) ลูกอนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของตัณหา? คำตอบ พึงมีว่า “เวทนา คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของตัณหา”. ลูกอนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้เวทนา ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๘) ลูกอนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของเวทนา? คำตอบ พึงมีว่า “ผัสสะ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของเวทนา”. ลูกอนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้ผัสสะ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๙) ลูกอนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของผัสสะ? คำตอบ พึงมีว่า “สฬายตนะ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของผัสสะ”. ลูกอนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้สฬายตนะ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๒๐) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสหายคณะ ? คำตอบ ฟังมีว่า “นามรูป คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสหายคณะ”. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้นามรูป ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๒๑) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของนามรูป ? คำตอบ ฟังมีว่า “วิญญาณ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของนามรูป”. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้วิญญาณ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๒๒) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของวิญญาณ ? คำตอบ ฟังมีว่า “สังขารทั้งหลาย คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของวิญญาณ”. ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า “แมสังขารทั้งหลาย ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.”

(๒๓) ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสังขารทั้งหลาย ? คำตอบ ฟังมีว่า “อวิชชา คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสังขารทั้งหลาย”.
[เมื่อจบความสั้นอาตมะเข้าด้วย ก็เป็น ๒๔ พหุค]

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุนี้กล่าวมานี้แล สังขารทั้งหลาย ชื่อว่า อวิชชาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;

วิญญาณ	ชื่อว่ามี	สังขาร	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
นามรูป	ชื่อว่ามี	วิญญาณ	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
สฬายตนะ	ชื่อว่ามี	นามรูป	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
ผัสสะ	ชื่อว่ามี	สฬายตนะ	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
เวทนา	ชื่อว่ามี	ผัสสะ	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
คันหา	ชื่อว่ามี	เวทนา	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
อุปาทาน	ชื่อว่ามี	คันหา	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
ภพ	ชื่อว่ามี	อุปาทาน	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
ชาติ	ชื่อว่ามี	ภพ	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
ทุกข์	ชื่อว่ามี	ชาติ	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
สังขาร	ชื่อว่ามี	ทุกข์	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
ปฏาโมทสย	ชื่อว่ามี	สังขาร	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
บิณฑิ	ชื่อว่ามี	ปฏาโมทสย	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
บิณฑิ	ชื่อว่ามี	บิณฑิ	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
สุข	ชื่อว่ามี	บิณฑิ	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
สมมติ	ชื่อว่ามี	สุข	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
ธมฺมกฺกณฺณทสฺสนะ	ชื่อว่ามี	สมมติ	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
นิพพิทา	ชื่อว่ามี	ธมฺมกฺกณฺณทสฺสนะ	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
วิราคะ	ชื่อว่ามี	นิพพิทา	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
วิมุตติ	ชื่อว่ามี	วิราคะ	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;
ญาณในความสิ้นไป	ชื่อว่ามี	วิมุตติ	เป็นที่เข้าไปคงอาศัย;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ๑ เปรียบเหมือนเมื่อฝนหนัก ๆ ตกลงบนภูเขา, น้ำฝน
นั้นไหลไปตามที่ลุ่ม ย่อมทำซอกเขา ซอกผา และลำห้วยทั้งหลายให้เต็ม; ธรรมชอกเขา

ชอกผา และลำห้วยทั้งหลาย เต็มแล้ว ย่อมทำบึงน้อยทั้งหลายให้เต็ม; บึงน้อยทั้งหลาย เต็มแล้ว ย่อมทำบึงใหญ่ทั้งหลายให้เต็ม; บึงใหญ่ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำแม่น้ำน้อยทั้งหลายให้เต็ม; แม่น้ำน้อยทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำแม่น้ำใหญ่ทั้งหลายให้เต็ม; แม่น้ำใหญ่ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำมหาสมุทรให้เต็ม, นั่นนัย;

ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! ชื่อนี้กัณฐ์เกี่ยวกันนั้นแล คือ สังขารทั้งหลาย ชื่อว่ามีวิชาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; วิญญาณ ชื่อว่ามีสังขารเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; นามรูป ชื่อว่ามีวิญญาณเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; สฬายตนะ ชื่อว่ามีนามรูปเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ผัสสะ ชื่อว่ามีสฬายตนะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; เวทนา ชื่อว่ามีผัสสะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ตัณหา ชื่อว่ามีเวทนาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; อุปาทาน ชื่อว่ามีตัณหาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ภพ ชื่อว่ามีอุปาทานเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ชาติ ชื่อว่ามีภพเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ทุกข์ ชื่อว่ามีชาติเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; สัตธา ชื่อว่ามีทุกข์เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ปราโมทย์ ชื่อว่ามีสัทธาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; นิติ ชื่อว่ามีปราโมทย์เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; บัณฑิต ชื่อว่ามีนิติเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; สุข ชื่อว่ามีบัณฑิตเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; สมาริ ชื่อว่ามีสุขเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ยถากุศลทสสนะ ชื่อว่ามีสมาริเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; นิพพิทา ชื่อว่ามียถากุศลทสสนะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; วิวาคะ ชื่อว่ามีนิพพิทาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; วิมุตติ ชื่อว่ามีวิวาคะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ญาณในความสิ้นไป ชื่อว่ามีวิมุตติเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย, ดังนี้ แล.

ปัจฉิมปาฐกถา แห่ง อาหารของอวิชชา^๑

ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! ที่สุดในเบื้องต้นของอวิชชา ย่อมไม่ปรากฏ; ก่อน แล อวิชชามิได้มี; แต่ว่า อวิชชาเฟื่องขึ้นต่อภายหลัง, ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย!

๑. อวิชชาสูตรที่ ๑ ยมกวรวรรค ๓๕๖, อ. ๒๔/๑๒๐/๖๑, ครุสัณเฑาะฏิกะทั้งหลาย.

กล่าวอย่างนี้แหละ เป็นคำที่ใคร ๆ ควรกล่าว และควรกล่าวด้วยว่า “อวิชชาอันปรากฏเพราะมโนสังขารเป็นปัจจัย” ดังนี้.

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้วิชชาอัน ก็เป็นธรรมชาตีมื้ออาหาร หาใช่เป็นธรรมชาตีมื้ออาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของอวิชชา? คำตอบพึงมีว่า “นิวรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการ เป็นอาหารของอวิชชา” ดังนี้.

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้นิวรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการ ก็เป็นธรรมชาตีมื้ออาหาร หาใช่เป็นธรรมชาตีมื้ออาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของนิวรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการ? คำตอบพึงมีว่า “ทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ” ดังนี้.

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้ทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ ก็เป็นธรรมชาตีมื้ออาหาร หาใช่เป็นธรรมชาตีมื้ออาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ? คำตอบพึงมีว่า “การไม่สำรวมอินทรีย์” ดังนี้.

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้การไม่สำรวมอินทรีย์ ก็เป็นธรรมชาตีมื้ออาหาร หาใช่เป็นธรรมชาตีมื้ออาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของการไม่สำรวมอินทรีย์? คำตอบพึงมีว่า “ความเป็นผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะ” ดังนี้.

ต่อก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้ความเป็นผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะ ก็เป็นธรรมชาตีมื้ออาหาร หาใช่เป็นธรรมชาตีมื้ออาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของความเป็นผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะ? คำตอบพึงมีว่า “อโยนิโสมนสิการ” ดังนี้.

๑. คำว่า วุจฺจิก คำนี้ เคยแปลกันแล้วว่า อันถกถกข่มถกล่าว กันจนเป็นธรรมเนียมไม่ผิด ในที่นี้ พิจารณา ดูแล้ว เห็นได้ว่าควรจะแปลว่าใคร ๆ ทุกคนที่เป็นผู้รู้ รวมทั้งพระองค์เองด้วย ควรจะกล่าว หาใช่เป็นการผูกขาดเฉพาะไว้แต่พระองค์ผู้เดียวไม่.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้โยนิโสมนสิการ ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของโยนิโสมนสิการ? คำตอบพึงมีว่า “ความไม่มีสัทธา” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้ความไม่มีสัทธา ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของความไม่มีสัทธา? คำตอบพึงมีว่า “การไม่ได้ฟังพระสัทธธรรม” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้การไม่ได้ฟังพระสัทธธรรม ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของการไม่ได้ฟังพระสัทธธรรม? คำตอบพึงมีว่า “การไม่คบชู้คณฺฐ” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ายอการอย่างนี้แล ที่เมื่อการไม่คบชู้คณฺฐเป็นไปบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการไม่ได้ฟังพระสัทธธรรมให้บริบูรณ์;

การไม่ได้ฟังพระสัทธธรรมบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความไม่มีสัทธาให้บริบูรณ์;

ความไม่มีสัทธาบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโยนิโสมนสิการให้บริบูรณ์;

โยนิโสมนสิการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความเป็นผู้ไม่มีสัคคัมปปัญญะให้บริบูรณ์;

ความเป็นผู้ไม่มีสัคคัมปปัญญะบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการในสำรวมอินทรีย์ให้บริบูรณ์;

การไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ
ให้บริบูรณ์;

ทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำนิวรณ์ทั้งหลาย ๕
ประการให้บริบูรณ์;

นิวรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำอวิชชาให้บริบูรณ์.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหารแห่งอวิชชา^๕ ย่อมมิได้ช่วยอาการอย่าง^๕นี้ และ
บริบูรณ์แล้วด้วยอาการอย่าง^๕นี้.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเมื่อฝนหนัก ๆ ตกลงบนภูเขา, น้ำฝน
นั้นไหลไปตามที่ลุ่ม ย่อมท่วมชอกเขา ชอกผา และลำห้วย ทั้งหลาย ให้เต็ม; ครั้น
ชอกเขา ชอกผา และลำห้วยทั้งหลาย เต็มแล้ว ย่อมทำบึงน้อยทั้งหลายให้เต็ม; บึงน้อย
ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำบึงใหญ่ทั้งหลายให้เต็ม; บึงใหญ่ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำ
แม่น้ำน้อยทั้งหลายให้เต็ม; แม่น้ำน้อยทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำแม่น้ำใหญ่ทั้งหลาย
ให้เต็ม; แม่น้ำใหญ่ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำมหาสมุทรสาครให้เต็ม. ตูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย! อาหารแห่งมหาสมุทรสาครนั้น ย่อมมิได้ช่วยอาการอย่าง^๕นี้ และเต็มแล้วด้วย
อาการอย่าง^๕นี้, ฉะนั้น;

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ฉันนั้น กล่าวคือ การไม่กบสัทบุรุษเป็นไป
บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการไม่ไถ่พึงพระสัทธรรมให้บริบูรณ์; การไม่ไถ่พึงพระสัทธรรม
บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความไม่มีสัทธาให้บริบูรณ์; ความไม่มีสัทธาบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำ

อโยนิโสมนเสการให้บริบูรณ์; อโยนิโสมนเสการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความเป็นผู้ไม่มี
 สติสัมปชัญญะให้บริบูรณ์; ความเป็นผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการไม่
 สำรวมอินทรีย์ให้บริบูรณ์; การไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำทุจริตทั้งหลาย
 ๓ ประการให้บริบูรณ์; ทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำนิวรณ์ทั้งหลาย
 ๕ ประการให้บริบูรณ์; นิวรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำอวิชชาให้
 บริบูรณ์. ^๑คูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหารแห่งอวิชชา^๑นี้ ย่อมมิได้ช่วยอาหารอย่างนี้ และ
 บริบูรณ์แล้วด้วยอาหารอย่างนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ทัศนะทั้งหมดนี้
 ก็มีลักษณะแห่งอภิปัสจยตา คือเป็นอาการแห่งกระแสปัจฉิมอุสุมปาตของอวิชชาโดยตรง
 เกิดแก่อวิชชา ก่อนหน้านั้นอวิชชาจะทำหน้าที่ปฐกัมภปัจฉิมอุสุมปาตสายที่เป็นใหญ่ เป็น
 ประธาน ของการเกิดแห่งกองทุกข์.

ปัจฉิมอุสุมปาต แห่งอาหารของภวคัมภ^๑

คูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ที่สุดในเบื้องต้นของภวคัมภ^๑ ย่อมไม่ปรากฏ;
 ก่อนแต่^๒ภวคัมภามีได้มี; แต่^๓ว่า ภวคัมภ^๑เพ่งมีต่อภายหลัง. ^๔คูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
 ถ้ากล่าวอย่างนั้นเหตุจะเป็นคำที่ใคร ๆ ควรกล่าว และควรกล่าวด้วยว่า “ภวคัมภ^๑ย่อม
 ปรากฏ เพราะ^๕สังขาร^๖เป็นปัจจัย” ดังนี้.

คูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้ภวคัมภ^๑นั้น ก็เป็นธรรมชาติ
 มีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของภวคัมภ^๑ ?
 คำตอบพึงมีว่า “อวิชชา เป็นอาหารของภวคัมภ^๑” ดังนี้.

๑. อรรถที่ ๒ อมการวรก ทสก. ย. ๒๔/๓๒๔/๖๒. อรรถแก่ภิกษุทั้งหลาย.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เรากล่าวว่า ถึงแม้วิชชา ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร
หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของวิชชา? คำตอบพึง
มีว่า “นิเวรณทั้งหลาย ๕ ประการ เป็นอาหารของวิชชา” ดังนี้.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เรากล่าวว่า ถึงแม้นิเวรณทั้งหลาย ๕ ประการ ก็เป็น
ธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของ
นิเวรณทั้งหลาย ๕ ประการ? คำตอบพึงมีว่า “ทวาริตทั้งหลาย ๓ ประการ” ดังนี้.

(คำต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในหัวข้อว่า “ปฏิจตุสมุปบาทแห่งอาหารของวิชชา”
คือหัวข้อที่แล้วมา ตั้งแต่คำว่า “ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย” เรากล่าวว่า ถึงแม้ทวาริตทั้งหลาย ๓ ประการ ก็เป็น
ธรรมชาติมีอาหาร”.... ไปจนกระทั่งถึงคำว่า... “การไม่สำรวจอันทวาริตบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำทวาริตทั้งหลาย
๓ ประการให้มีบริบูรณ์” เป็นข้อความ ๒๔ บรรทัด ผู้ศึกษาพึงเติมเอาเองให้เต็ม)

**ทวาริตทั้งหลาย ๓ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำนิเวรณทั้งหลาย ๕ ประการ
ให้มีบริบูรณ์;**

นิเวรณทั้งหลาย ๕ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำวิชชาให้มีบริบูรณ์;

วิชชาบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำภวตัณหาให้มีบริบูรณ์.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อาหารแห่งภวตัณหา^๕ ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่าง^๕
และบริบูรณ์แล้วด้วยอาการอย่าง^๕.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เปรียบเหมือนเมื่อฝนหนัก ๆ ตกลงบนภูเขา น้ำฝน
นั้นไหลไปตามหุบ^๕ ย่อมทำซอกเขา ซอกผา และลำห้วย ทั้งหลาย ให้เต็ม^๕;

กวันชอกเขา ชอกผา และลำห้วย ทั้งหลาย เต็มแล้ว (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความที่เป็นอุปมาในหัวข้อว่า “ปฏิจลแห่งอาหารของอริยชา” จนกระทั่งถึงคำว่า . . . “บุรุษทั้งหลาย ๑ ประการ บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำนิเวศน์ทั้งหลาย ๕ ประการได้บริบูรณ์”) นิเวศน์ทั้งหลาย ๕ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำอริยชาให้บริบูรณ์; อริยชาบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำภาวคณาให้บริบูรณ์. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหารแห่งภาวคณานี้ ย่อมมิได้ช่วยอาการอย่างนี้ และบริบูรณ์แล้วด้วยอาการอย่างนี้.

ปฏิจลสมุปบาท แห่ง อาหารของวิชชาและวิมุติ^๑

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า **แห้ววิชาและวิมุติ** ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของวิชาและวิมุติ? ถ้าตอบพึงมีว่า “**โพชฌงค์ทั้งหลาย ๗ ประการ**” ดังนี้.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้โพชฌงค์ทั้งหลาย ๗ ประการ ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของโพชฌงค์ทั้งหลาย ๗ ประการ? ถ้าตอบพึงมีว่า “**สติปัฏฐานทั้งหลาย ๔ ประการ**” ดังนี้.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้สติปัฏฐานทั้งหลาย ๔ ประการ ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของสติปัฏฐานทั้งหลาย ๔ ประการ? ถ้าตอบพึงมีว่า “**สุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ**” ดังนี้.

๑. สุตกที่ ๑—๒ สมถวรรค ทสก. อ. ๒๔/๑๒๒, ๑๒๖/๔๑, ๖๒.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้สุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ ก็เป็น
ธรรมชาติดีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติดีไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของ
สุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ? คำตอบพึงมีว่า “การสำรวมอินทรีย์” ดังนี้.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้การสำรวมอินทรีย์ ก็เป็นธรรมชาติดี
มีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติดีไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของการสำรวม
อินทรีย์? คำตอบพึงมีว่า “ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ” ดังนี้.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ ก็เป็น
ธรรมชาติดีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติดีไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของ
ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ? คำตอบพึงมีว่า “อินนิโสมนสิการ” ดังนี้.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้อินนิโสมนสิการ ก็เป็นธรรมชาติดี
มีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติดีไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของอินนิโสมนสิการ?
คำตอบพึงมีว่า “สัทธา” ดังนี้.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้สัทธา ก็เป็นธรรมชาติดีอาหาร
หาใช่เป็นธรรมชาติดีไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของสัทธา? คำตอบพึงมีว่า
“การได้ฟังพระสัทธรรม” ดังนี้.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถึงแม้การได้ฟังพระสัทธรรม ก็เป็นธรรมชาติดีอาหาร
หาใช่เป็นธรรมชาติดีไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของการได้ฟังพระสัทธรรม?
คำตอบพึงมีว่า “การละสลบอุปสรรค” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถวายอาการอย่างนี้แล ที่เมื่อการคบสับบุรุษเป็นไป
บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการได้ฟังพระสัทธรรมให้บริบูรณ์; การได้ฟังพระสัทธรรม
บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำสังฆาให้บริบูรณ์; สังฆาบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโยนิโสมนสิการให้
บริบูรณ์; โยนิโสมนสิการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะให้บริบูรณ์;
ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการสำรวมอินทรีย์ให้บริบูรณ์; การสำรวม
อินทรีย์บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำสุจริตทั้งหลาย ๓ ประการให้บริบูรณ์; สุจริตทั้งหลาย
๓ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำศีลบัญฐานทั้งหลาย ๔ ประการให้บริบูรณ์; ศีลบัญฐาน
ทั้งหลาย ๔ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ทั้งหลาย ๘ ประการให้บริบูรณ์;
โพชฌงค์ทั้งหลาย ๘ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์. ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย! อาหารแห่งวิชาและวิมุตตินี้ ย่อมมิได้ด้วยการอย่างนี้ และ
บริบูรณ์แล้วด้วยการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเมื่อฝนหนัก ๆ ตกลงบนภูเขา, น้ำฝนนั้น
ไหลไปตามที่ลุ่ม ย่อมทำชอกเขา ชอกผา และลำห้วยทั้งหลาย ให้เต็ม; ครั้นชอกเขา
ชอกผา และลำห้วยทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำบึงน้อยทั้งหลายให้เต็ม; บึงน้อยทั้งหลาย
เต็มแล้ว ย่อมทำบึงใหญ่ทั้งหลายให้เต็ม; บึงใหญ่ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำแม่น้ำน้อย
ทั้งหลายให้เต็ม; แม่น้ำน้อยทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำแม่น้ำใหญ่ทั้งหลายให้เต็ม; แม่น้ำ
ใหญ่ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำมหาสมุทรสาครให้เต็ม. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร
แห่งมหาสมุทรสาครนั้น ย่อมมิได้ด้วยการอย่างนี้ และเต็มแล้วด้วยการอย่างนี้,
ฉันใด;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ชันถันนั้น กล่าวคือ การคบสับบุรุษบริบูรณ์แล้ว
ย่อมทำการได้ฟังพระสัทธรรมให้บริบูรณ์; การได้ฟังพระสัทธรรมบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำ

สัทธิให้บริบูรณ์; สัทธิบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโยนิโสมนสิการให้บริบูรณ์; โยนิโสมนสิการ
บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะให้บริบูรณ์; ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ
บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการสำรวมอินทรีย์ให้บริบูรณ์; การสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์แล้ว
ย่อมทำสุจริตทั้งหลาย ๓ ประการให้บริบูรณ์; สุจริตทั้งหลาย ๓ ประการบริบูรณ์แล้ว
ย่อมทำสติปัฏฐานทั้งหลาย ๔ ประการให้บริบูรณ์; สติปัฏฐานทั้งหลาย ๔ ประการ
บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ทั้งหลาย ๗ ประการให้บริบูรณ์; โพชฌงค์ทั้งหลาย
๗ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์. - คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย!
อาหารแห่งวิชชาและวิมุตตินี้ ย่อมมิได้กัวยอาการอย่างนี้ และบริบูรณ์แล้วด้วยอาการ
อย่างนี้, ดังนี้ แล.

ปัจจัยสมุปบาทแห่งวิชชาและวิมุตติ (โดยสังเขป)*

ภุคฺคฺทฺธิยปริพฺพชว โสทุตฺตพฺรหฺมมีพฺรภาดเจวํว “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ข้าพเจ้าเป็นผู้
ชอบเที่ยวไปตามหมู่บริษัทในอารามต่าง ๆ. ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! เมื่อข้าพเจ้าเสร็จภักคกิจในเวลาเช้า
แล้ว หลังจากเวลาแห่งภักแล้ว ก็จะเป็นประจำวันของข้าพเจ้า คือเที่ยวไปจากอารามนั้นสู่อารามนี้ จาก
อุทยานนั้นสู่อุทยานนี้ ในที่นั้น ข้าพเจ้าได้เห็นสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ๆ เป็นผู้มีการเปลื้องวาทะแก่กันและกัน
ว่าอย่างนี้ ๆ เป็นเครื่องตบถนุสนาชอบใจ (ขทนินสฺส) ก็มี มีภราตริเยยนกันเมื่อกล่าวถกถานั้น ๆ อยู่ เป็นเครื่อง
ตบถนุสนาชอบใจ ก็มี. ก็พระสมณะโคตมเล่าเป็นผู้ช่วยการมีอะไรเป็นเครื่องตบถนุสนา
ชอบใจ?”

คู่ก่อนภุคฺคฺทฺธิย ! ตถาสทฺถอํคฺคฺทฺธิยการมีผลแห่งวิชชาและวิมุตติ เป็นเครื่อง
ตบถนุสนาชอบใจ.

๑. ปัพพตวรรค มหาวาร. ส. ๑๑/๑๐๕/๓๕๔, ตรัสแก่ภุคฺคฺทฺธิยปริพฺพชว ที่มีภราตริเยยนกัน.

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมเหล่านี้แล้ว ที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้
มากแล้ว ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์?”

ศุก่อนฤๅณเถลียะ! โพชฌงค์ ๗ ประการ แล....

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมเหล่านี้แล้ว ที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้
มากแล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้บริบูรณ์?”

ศุก่อนฤๅณเถลียะ! สติปัฏฐาน ๔ ประการ แล....

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมเหล่านี้แล้ว ที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้
มากแล้ว ย่อมทำสติปัฏฐาน ๔ ประการให้บริบูรณ์?”

ศุก่อนฤๅณเถลียะ! สุจริต ๓ ประการ แล....

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมเหล่านี้แล้ว ที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้
มากแล้ว ย่อมทำสุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์?”

ศุก่อนฤๅณเถลียะ! อินทริยสังวร ๕ ประการ แล ที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว
ย่อมทำสุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์.

ศุก่อนฤๅณเถลียะ! อินทริยสังวร อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว
อย่างไรเล่าจึงจะทำสุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์? ศุก่อนฤๅณเถลียะ! ภิกษุในกรณีนี้
เห็นรูปที่น่าพอใจแล้ว ย่อมไม่เพ่งเล็งด้วยความโลภ, ไม่หวังจะเอาความสนุกสนาน,

ไม่ทำราคะให้เกิดขึ้น; ภายของเธอจึงคงที่ จิตก็คงที่ ตั้งมั่นดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้วในภายใน. อนึ่ง เธอ เห็นรูปที่น่าพอใจด้วยจักขุแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่เืองะระ, ไม่มีจิตตั้งอยู่ด้วยโทสะ, มีใจอันความโกรธไม่ครอบงำแล้ว, มีจิตไม่ผรุสว่ยแล้ว; ภายของเธอจึงคงที่ จิตก็คงที่ ตั้งมั่นดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้วในภายใน. (ในกรณีแห่งเสียง ถลัน รต โฆฏฐัพพะ ธัมมามรณ กักรฐไวมีนโยเคยวกัน).

ศุก่อนกุดเตลียะ! เพราะเหตุที่ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว เป็นผู้คงที่ มีจิตอันกิเลสไม่ครอบงำแล้ว ไม่มีจิตถึงความผรุสว่ยแล้ว ในรูปทั้งหลายทั้งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ; ภายของเธอจึงคงที่ จิตของเธอจึงคงที่ เป็นจิตตั้งมั่นดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้วในภายใน. (ในกรณีแห่งเสียง ถลัน รต โฆฏฐัพพะ ธัมมามรณ กักรฐไวมีนโยเคยวกัน).

ศุก่อนกุดเตลียะ! อินทรีย์สังวร อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วอย่างนี้แล จึงจะทำสุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์.

ศุก่อนกุดเตลียะ! **สุจริต ๓ ประการ** อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วอย่างนี้แล่า จึงจะทำสติปัฏฐาน ๔ ประการให้บริบูรณ์; ศุก่อนกุดเตลียะ! ภิกษุในกรณีนี้ (๑) ย่อมเจริญกายสุจริตเพื่อละกายสุจริต, (๒) ย่อมเจริญวจีสุจริตเพื่อละวจีสุจริต, (๓) ย่อมเจริญมโนสุจริตเพื่อละมโนสุจริต. ศุก่อนกุดเตลียะ! **สุจริต ๓ ประการ** อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล่า จึงจะทำสติปัฏฐาน ๔ ประการให้บริบูรณ์.

ศุก่อนกุดเตลียะ! **สติปัฏฐาน ๔ ประการ** อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วอย่างนี้แล่า จึงจะทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้บริบูรณ์; ศุก่อนกุดเตลียะ! ภิกษุในกรณีนี้ (๑) ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นภายในภายในอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผา

กิลเลส มีสัมปรัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้, (๒) ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นอาณาในอาณาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ ... ฯลฯ..., (๓) ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่เป็นประจำ ... ฯลฯ..., (๔) ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิลเลส มีสัมปรัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกออกเสียได้. **คูก่อนกุดเทลียะ** สติปัฏฐาน ๔ ประการ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล จึงจะทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้บริบูรณ์.

คูก่อนกุดเทลียะ **โพชฌงค์ ๗ ประการ** อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วอย่างนี้แล จึงจะทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์. **คูก่อนกุดเทลียะ** ภิกษุในภิกษุนี้ (๑) ย่อมเจริญศีลสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธะ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง, (๒) ย่อมเจริญธัมมวิยธัมโพชฌงค์ ... ฯลฯ..., (๓) ย่อมเจริญวิริยธัมโพชฌงค์ ... ฯลฯ..., (๔) ย่อมเจริญปีติธัมโพชฌงค์ ... ฯลฯ..., (๕) ย่อมเจริญมuditādhัมโพชฌงค์ ... ฯลฯ..., (๖) ย่อมเจริญสมุเทสธัมโพชฌงค์ ... ฯลฯ..., (๗) ย่อมเจริญอุเบกขาธัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธะ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง. **คูก่อนกุดเทลียะ** **โพชฌงค์ ๗ ประการ** อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล จึงจะทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสทั้งนี้แล้ว **กุดเทลียะ** ปิณฑพราหมณ์จะชมเชยในพระธรรมเทศนา แล้วแสดงคนเป็นอุบาสก รับนับถือพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ จนถวายชีวิต.

ทมาสเทศผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ปัจจุสมุปปาทสาขานี้ เป็นการแสดงโดยสังเขปเพียงไม่กี่อาการ มีลวดกับคอกหรือลึงวร ๓๖ ๓๖ สติปัฏฐาน ๔ โพชฌงค์ ๗ และวิชาวิมุตติ ถึงกระนั้นก็พึงทราบทั่วว่า อาจระขยายออกให้มากกว่าบททุกประการ ดังที่ได้แสดงไว้แล้วในหัวข้อเรื่องที่ผ่านมา.

ปัจจัยสมุปบาท แห่ง ปฏิสธนาการ^๑

อุทเทกพรพหมณฺ์ ทูลถามว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อินทรีย์ ๕ อย่างเหล่านี้ มีวิสัยต่างกัน มีโคจรต่างกัน ไม่เสวยโคจรและวิสัยของกันและกัน. ห้าอย่างคือจักขุอินทรีย์ โสณินทรีย์ สกนินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์. ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรเป็นปฏิสธนะ (ที่ถ่วงไปสู่อันตราย) ของอินทรีย์เหล่านี้? อะไรย่อมเสวยซึ่งโคจรและวิสัย ของอินทรีย์เหล่านั้น?”

อุทเทกพรพหมณฺ์! ...ใจ เป็นปฏิสธนะของอินทรีย์ เหล่านี้; ใจ ย่อมเสวยซึ่งโคจรและวิสัยของอินทรีย์ เหล่านี้.

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรเป็นปฏิสธนะของใจ?”

อุทเทกพรพหมณฺ์! สติแล เป็นปฏิสธนะของใจ.

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรเป็นปฏิสธนะของสติ?”

อุทเทกพรพหมณฺ์! วิมุตติแล เป็นปฏิสธนะของสติ.

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรเป็นปฏิสธนะของวิมุตติ?”

อุทเทกพรพหมณฺ์! นิพพาน แล เป็นปฏิสธนะของวิมุตติ.

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรเป็นปฏิสธนะของนิพพาน?”

อุทเทกพรพหมณฺ์! แล่นเตลิดเลยไปเสียแล้ว, ไม่อาจถือเอาที่สุดแห่งปัญหาเสียแล้ว; เพราะว่าพรหมจรรย์นั้น เขาอยู่ประพาศกัน มีนิพพานเป็นที่ขององ มีนิพพาน เป็นเบื้องหน้า มีนิพพาน เป็นที่สุด.

๑. สุตตที่ ๒ ขราวรรค มหาวาร.จ. ๑๗/๒๘๔/๗๖๔-๗๗๑.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สิ่งทีควรสังเกตในสูตรนี้ คือคำว่าปฏิธรรม ซึ่งตามธรรมดาเราแปลกันว่า ที่พึ่งอาศัย เช่นคำว่า กุศลปฏิสงขาร ซึ่งแปลว่า มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย ส่วนในกรณีนี้ หมายถึงที่เป็นที่พึ่งไปสู่ ขอมโนเป็นต้น, ซึ่งให้ถือเอาความทุกข์อยู่ในวงเล็บนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ข้อความในสูตรนี้ กล่าวไว้ว่า ได้เป็นทีแสดงให้เห็นหลักธรรมที่แปลเป็นพิเศษ อีกแนวหนึ่ง ซึ่งไม่ค่อยจะได้ผ่านการได้ยินได้ฟังกันนัก กล่าวคือ อินทรีย์ล้วนไปสู่ใจ, ไร้ล้วนไปสู่สติ, สติล้วนไปสู่วิมุตติ, วิมุตติล้วนไปสู่นิพพาน, ซึ่งถ้าเข้าใจกันดีแล้ว จะมีประโยชน์เป็นอันมาก.

ปัจฉิมปาฐกถา แห่ง สัจจานุโพธ และผลถัดไป^๑

การปฎิภาณพหุการทวารโคธฯ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “...พระโคตมผู้เจริญ! สัจจานุโพธ (การรู้ตามซึ่งสังขารธรรม) ย่อมมิได้ด้วยเหตุเพียงเท่าไร? บุคคลย่อมรู้ตามซึ่งสังขารธรรมได้ ด้วยเหตุเพียงเท่าไร? พวกเราถามซึ่งการรู้ตามซึ่งสังขารธรรมกะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ” ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสตอบแก่ภิกษุเหล่านั้น ด้วยข้อความต่อไปนี้ว่า :—

ก่อนการทวาระ! ได้ยินว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ได้เข้าไปอาศัยอยู่ในบ้านหรือในนิคมแห่งใดแห่งหนึ่ง. คหบดีหรือคหบดีบุตร ได้เข้าไปใกล้ภิกษุนั้นแล้วใคร่ทราวดูอยู่ในใจเกี่ยวกับธรรม ๓ ประการ คือธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโลกะ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโมหะทั้งหลาย (โดยนัยเป็นต้นว่า) “ท่านผู้มีอายุผู้นี้จะมีธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งโลกะหรือไม่หนอ อันเป็นธรรมที่เมื่อครอบงำจิตของท่านแล้วจะทำให้ท่านเป็นบุคคลที่เมื่อไม่รู้ก็กล่าวว่ามี เมื่อไม่เห็นก็กล่าวว่าเห็น หรือว่าจะชักชวนผู้อื่นในธรรมอันเป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล แก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้

๑. สูตรที่ ๕ พราหมณวรรค ม.ป. ๑๓/๖๑๒/๖๕๖, ทวีตแก่การปฎิภาณพหุ ทิพาวมณคามชื่อโอปาสาหาในหมู่บ้านชาวโกศล.

ตลอดกาลนาน” ดังนี้; เมื่อเขาใคร่ครวญอยู่ในใจซึ่งภิกษุหนึ่ง ก็รู้ว่า “ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโลกะชนิกนั้น มิได้มีแก่ท่านผู้มีอายุนี้, อนึ่ง ภายสมาจาร วิสสมาจาร ของท่านผู้มีอายุนี้ ก็เป็นไปในลักษณะแห่งสมาจารของบุคคลผู้ไม่โลกแล้ว, อนึ่ง ท่านผู้มีอายุนี้ แสดงซึ่งธรรมใด ธรรมนั้นเป็นธรรมที่ลึก เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก เป็นธรรมที่วางับประเดี๋ย ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความตรึก เป็นธรรมละเอียดอ่อน รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ธรรมนั้น มิใช่ธรรมที่คนผู้มีความโลก จะแสดงให้ถูกต้องได้” ดังนี้. เมื่อเขาใคร่ครวญอยู่ซึ่งภิกษุหนึ่ง ย่อมเล็งเห็นว่า เป็นผู้มีวิสุทธจากกรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งโลกะ. ต่อเท่านั้น เขาจะพิจารณาใคร่ครวญภิกษุหนึ่งให้อยิ่งขึ้นไป ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งโลกะ... ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งโมหะ... (ก็ได้เห็นประจักษ์ในลักษณะอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งโลกะ ทรงเป็นอันเดียวกันทุกตัวอักษร ไปจนถึงคำว่า “เมื่อเขาใคร่ครวญอยู่ซึ่งภิกษุหนึ่ง ย่อมเล็งเห็นว่า เป็นผู้มีวิสุทธจากกรรมเป็นที่ตั้งแห่งโมหะ”). ลำดับนั้น เขา (๑) **ปลูกฝังสัจจธำมส**ไปในภิกษุหนึ่ง ครั้นมีสัจจธำมสแล้ว (๒) **ย่อมเข้าไปหา** ครั้นเข้าไปหาแล้ว (๓) **ย่อมเข้าไปนั่งใกล้** ครั้นเข้าไปนั่งใกล้แล้ว (๔) **ย่อมเงยโศกลอง** ครั้นเงยโศกลอง (๕) **ย่อมฟังซึ่งธรรม** ครั้นฟังซึ่งธรรมแล้ว (๖) **ย่อมทรงไว้ซึ่งธรรม** (๗) **ย่อมใคร่ครวญซึ่งเนื้อความแห่งธรรมทั้งหลาย** อันตนทรงไว้แล้ว เมื่อใคร่ครวญซึ่งเนื้อความแห่งธรรมอยู่ (๘) **ธรรมทั้งหลายย่อมทนต่อความเพ่งพินิจ**, เมื่อการทนต่อการเพ่งพินิจของธรรมมีอยู่ (๙) **ฉันทะย่อมเกิดขึ้น** ผู้มีฉันทะเกิดขึ้นแล้ว (๑๐) **ย่อมมีอุสสาหะ** ครั้นมีอุสสาหะแล้ว (๑๑) **ย่อมพิจารณาหาความสมมูลแห่งธรรม** ครั้นมีความสมมูลแห่งธรรมแล้ว (๑๒) **ธรรมเป็นเครื่องค้ำจุน** ย่อมค้ำจุน; เขาผู้มีศรัทธาไปแล้ว อย่างน้อย ย่อม กระทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถสัจจะ ด้วย(นาม)กายด้วย ย่อมแทงตลอดซึ่งธรรมนั้นแล้วเห็นอยู่ด้วยปัญญา ด้วย. **ก่อนการทวาระ!** ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล **สังขยานุโพ** (การรู้ตามซึ่งสัจจธรรม) ย่อมมีได้, บุคคลย่อมรู้ตามซึ่งสัจจธรรมได้ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น, พวกเราบัญญัติซึ่งสังขยานุโพ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น; แต่ว่า **สังขยานุปัตติ** (การบรรลุซึ่งสัจจธรรม) ย่อมมิได้มี ดังนี้.

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ถ้าสัจจานุโพธ มีได้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น, บุคคลย่อมรู้ความซึ่งสังขารมได้ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น, และพวกเราก็ดำรงได้ซึ่งสังขารม ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ดังนั้นแล้ว ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สัจจานุปัตติ (การบรรลุซึ่งสังขารม) จะมีได้ด้วยเหตุเพียงเท่าไรเล่า? บุคคลจะบรรลุซึ่งสังขารมได้ด้วยเหตุเพียงเท่าไรเล่า? และพวกเราถามซึ่งสัจจานุปัตติ กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ”.

ดูก่อนการทวาชะ! การเสพลบ การทำให้เจริญ การกระทำให้มาก ซึ่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้นแหละ เป็นตัวสัจจานุปัตติ; ดูก่อนการทวาชะ! สัจจานุปัตติ ย่อมมีได้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแหละ, บุคคลย่อมบรรลุซึ่งสังขารมได้ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแหละ, และพวกเราก็คงปฏิบัติซึ่งสัจจานุปัตติ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแหละ.

(๑) ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ... (ถ้าเป็นดังนี้แล้ว) ธรรมข้ออะไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่สัจจานุปัตติ? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่สัจจานุปัตติ กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ”.

ดูก่อนการทวาชะ! ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น (ปธาน) เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่สัจจานุปัตติ : ถ้าบุคคลไม่ตั้งไว้ซึ่งธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น (ปธาน) แล้วไซ้ เขาจะไม่พึงบรรลุซึ่งสังขารม. เพราะเหตุที่เขาคงไว้ซึ่งธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น เขาจึงบรรลุซึ่งสังขารม; เพราะเหตุนี้ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น จึงชื่อว่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่สัจจานุปัตติ.

(๒) “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมข้ออะไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ”.

คู่ก่อนการทวาระ! การพิจารณาหาความสมมูลแห่งธรรม (ตลนา) เป็น **ธรรมมีอุปการะมากแก่ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น** : ถ้าบุคคลไม่พึงพบซึ่งความสมมูลแห่งธรรมนั้นแล้วไซ้ ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่นก็ไม่พึงตั้งมั่น. เพราะเหตุที่เขารู้พบซึ่งความสมมูลแห่งธรรม ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น จึงตั้งมั่น; เพราะเหตุนี้ การพิจารณาหาความสมมูลแห่งธรรม จึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น.

(๓) “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมชื่อไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การพิจารณาหาความสมมูลแห่งธรรม? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่การพิจารณาหาความสมมูลแห่งธรรม แก่พระโคตมผู้เจริญแล้วละ”.

คู่ก่อนการทวาระ! **อุสสาหะ** เป็น **ธรรมมีอุปการะมากแก่การพิจารณาหาความสมมูลแห่งธรรม** : ถ้าบุคคลไม่พึงมีอุสสาหะแล้วไซ้ ก็ไม่พึงพบซึ่งความสมมูลแห่งธรรม. เพราะเหตุที่เขามีอุสสาหะ เขาก็พบความสมมูลแห่งธรรม; เพราะเหตุนี้ **อุสสาหะ** จึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การพิจารณาหาความสมมูลแห่งธรรม.

(๔) “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมชื่อไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่อุสสาหะ? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่อุสสาหะ แก่พระโคตมผู้เจริญแล้วละ”.

คู่ก่อนการทวาระ! **ฉันทะ** เป็น **ธรรมมีอุปการะมากแก่อุสสาหะ** : ถ้าบุคคลไม่พึงยังฉันทะให้เกิดแล้วไซ้ ก็ไม่พึงมีอุสสาหะ. เพราะเหตุที่ฉันทะเกิดขึ้น เขาก็มีอุสสาหะ; เพราะเหตุนี้ **ฉันทะ** จึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่อุสสาหะ.

(๕) “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมข้อใดเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมาก แก่ฉันทะ? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่ฉันทะ กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ.”

ก่อนการทวาทะ! ความที่ธรรมทั้งหลายทนได้ต่อการเพ่งพินิจ (ธมฺม-
นิชฺฌานกุชนฺติ) เป็น ธรรมมีอุปการะมากแก่ฉันทะ : ถ้าธรรมทั้งหลายไม่พึงทนต่อการ
เพ่งพินิจแล้วไซ้ ฉันทะก็ไม่พึงเกิด เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายทนต่อการเพ่งพินิจ ฉันทะ
จึงเกิด; เพราะเหตุนี้ ความที่ธรรมทั้งหลายทนต่อการเพ่งพินิจ จึงเป็นธรรมมีอุปการะ
มากแก่ฉันทะ.

(๖) “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมข้อใดเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมาก
แก่ความที่ธรรมทั้งหลายทนต่อการเพ่งพินิจ? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่ความ
ที่ธรรมทั้งหลายทนต่อการเพ่งพินิจ กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ”.

ก่อนการทวาทะ! ความเข้าไปใคร่ครวญซึ่งอรรถ (อคุฏฺฐปริกฺขา) เป็น
ธรรมมีอุปการะมากแก่ความที่ธรรมทั้งหลายทนต่อการเพ่งพินิจ : ถ้าบุคคลไม่เข้าไป
ใคร่ครวญซึ่งอรรถแล้วไซ้ ธรรมทั้งหลายก็ไม่พึงทนต่อการเพ่งพินิจ. เพราะเหตุที่บุคคล
เข้าไปใคร่ครวญซึ่งอรรถ ธรรมทั้งหลายจึงทนต่อการเพ่งพินิจ. เพราะเหตุนี้การเข้าไป
ใคร่ครวญซึ่งอรรถ จึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ความที่ธรรม ท. ทนต่อการเพ่งพินิจ.

(๗) “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมข้อใดเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมาก
แก่ความเข้าไปใคร่ครวญซึ่งอรรถ? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่ความเข้าไป
ใคร่ครวญซึ่งอรรถ กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ”.

ก่อนการทวาระ! การทรวงไวซึ่งธรรม (ธมฺมธรรมา) เป็น ธรรมที่มีอุปการะ
มากแก่ความเข้าไปใคร่ครวญซึ่งธรรมะ. ถ้าบุคคลไม่ทรวงไวซึ่งธรรมะแล้วไซ้ร้ เขา
ก็ไม่อาจเข้าไปใคร่ครวญซึ่งธรรมะ เพราะเหตุที่เขาทรวงธรรมไว้ได้ เขาจึงเข้าไปใคร่ครวญ
ซึ่งธรรมะได้. เพราะเหตุนั้น การทรวงไวซึ่งธรรม จึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ความ
เข้าไปใคร่ครวญซึ่งธรรมะ.

(๘) “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมชื่อไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมาก
แก่การทรวงไวซึ่งธรรม? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่การทรวงไวซึ่งธรรม
กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ”.

ก่อนการทวาระ! การฟังซึ่งธรรม (ธมฺมสฺสวณ) เป็น ธรรมที่มีอุปการะมาก
แก่การทรวงไวซึ่งธรรม. ถ้าบุคคลไม่ฟังฟังซึ่งธรรมแล้วไซ้ร้ เขาก็ไม่ฟังทรวงธรรมไว้ได้
เพราะเหตุที่เขาฟังซึ่งธรรม เขาจึงทรวงธรรมไว้ได้. เพราะเหตุนั้น การฟังซึ่งธรรม
จึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การทรวงไวซึ่งธรรม.

(๙) “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมชื่อไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมาก
แก่การฟังซึ่งธรรม? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่การฟังซึ่งธรรม กะพระโคตม
ผู้เจริญแล้วละ”.

ก่อนการทวาระ! การเงี่ยลงซึ่งโสตะ (โสตะวธาน) เป็น ธรรมที่มีอุปการะ
มากแก่การฟังซึ่งธรรม. ถ้าบุคคลไม่เงี่ยลงซึ่งโสตะแล้วไซ้ร้ เขาก็ไม่ฟังฟังซึ่งธรรมได้
เพราะเหตุที่เขาเงี่ยลงซึ่งโสตะ เขาจึงฟังซึ่งธรรมได้. เพราะเหตุนั้น การเงี่ยลงซึ่งโสตะ
จึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การฟังซึ่งธรรม.

(๑๐) “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็กรรมข้อใดเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การเจียลงซึ่งโสตะ? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่การเจียลงซึ่งโสตะ พระโคตมผู้เจริญแล้วละ”.

ก่อนการทวาชะ! การเข้าไปนั่งใกล้ (ปิยรูปาสนา) เป็น ธรรมมีอุปการะมากแก่การเจียลงซึ่งโสตะ. ถ้าบุคคลไม่พึงเข้าไปนั่งใกล้แล้วไซ้ เขาก็ไม่พึงเจียลงซึ่งโสตะ เพราะเหตุที่เขาเข้าไปนั่งใกล้ เขาจึงเจียลงซึ่งโสตะได้. เพราะเหตุนั้น การเข้าไปนั่งใกล้ จึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การเจียลงซึ่งโสตะ.

(๑๑) “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็กรรมข้อใดเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปนั่งใกล้? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปนั่งใกล้ พระโคตมผู้เจริญแล้วละ”.

ก่อนการทวาชะ! การเข้าไปหา (อุปสงฺกมณ) เป็น ธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปนั่งใกล้. ถ้าบุคคลไม่เข้าไปหาแล้วไซ้ เขาก็ไม่พึงเข้าไปนั่งใกล้ได้ เพราะเหตุที่เขาเข้าไปหา เขาจึงเข้าไปนั่งใกล้ได้. เพราะเหตุนั้น การเข้าไปหาจึงเป็น ธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปนั่งใกล้.

(๑๒) “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็กรรมข้อใดเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา พระโคตมผู้เจริญแล้วละ”.

ก่อนการทวาชะ! สัทธา เป็น ธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา. ถ้า สัทธาไม่พึงเกิดแล้วไซ้ เขาก็จะไม่เข้าไปหา เพราะเหตุที่สัทธาเกิดขึ้น เขาจึงเข้าไปหา เพราะเหตุนั้น สัทธาจึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา.

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ! ข้าพเจ้าได้ทูลถามพระสมณโคตม ด้วยเรื่องตัจจานุ-
 รักขณา... ด้วยเรื่องตัจจานุโพธ... ด้วยเรื่องตัจจานุปัตติ... และเรื่องใด ๆ ดังที่กล่าว
 แล้วนั้นก็ตาม พระโคตมผู้เจริญได้พยากรณ์ซึ่งเรื่องนั้น ๆ นั้นท้าว. ก็คำพยากรณ์นั้น
 เป็นที่ชอบใจด้วย เหมะสมด้วย แก่พวกข้าพระองค์ทั้งหลาย ข้าพระองค์ทั้งหลายพอใจ
 ด้วยคำพยากรณ์นั้น. ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ! ในกาลก่อนนั้น พวกข้าพระองค์รู้สึกว่า
 จะเอาอะไรกะมันกะพวกสมณะหัวโล้นทั้งหลาย ซึ่งเป็นเชื้อไพร่กูฎมพิภคโคตร เกิดแต่
 ท้าวแห่งพรหม (วรรณะศุภร) อะไรกะมันที่จะเป็นผู้นิธรรมได้. บัดนี้ พระโคตมผู้เจริญได้ทำ
 ความรักของสมณะให้เกิดแล้วในสมณะทั้งหลาย ทำความเลื่อมใสในสมณะให้เกิดแล้วในสมณะ
 ทั้งหมด ทำความเคารพในสมณะให้เกิดขึ้นแล้วในสมณะทั้งหลาย. ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ !
 วิเศษนัก พระเจ้าข้า. วิเศษนัก พระเจ้าข้า. พระโคตมผู้เจริญ ! เปรียบเหมือนบุคคลทรงขาย
 ของที่กล่าวอยู่ หรือว่าเบ็ดของที่มีอยู่ หรือว่าบอกหนทางให้แก่บุคคลที่หลงทาง หรือว่า
 จุดประทีปอันโพล่งขึ้นด้วยน้ำมันไว้ในที่มืด ด้วยความหวังว่า ผู้มีจักษุทั้งหลายจักได้เห็นรูป
 ทั้งหมด ฉะนั้น ; ธรรมอันพระผู้มีพระภาคประกาศแล้ว โดยปริยายเป็นนอเนก ก็ฉนั้น.
 ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ข้าพระองค์ขอถึงซึ่งพระผู้มีพระภาคด้วย ซึ่งพระธรรมด้วย ซึ่ง
 พระสงฆ์ด้วยว่าเป็นสรณะ. ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงทรงถือว่า ข้าพระองค์เป็นอุบาสก
 ผู้ถึงสรณะแล้วจำเดิมแต่วันนี้เป็นต้นไป จนตลอดชีวิต”, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ลักษณะของสิ่งที
 เรียกว่าปัจจัยสมุปปาท อาจจะมีได้แบบต่างๆกัน ดังเช่นในสูตรนี้ แสดงลักษณะแห่ง
 ปัจจัยสมุปปาท ของการบรรลุธรรม เช่นเดียวกับข้อความในเรื่องที่เล่ามา โดยทั่วๆไป
 “ปัจจัยสมุปปาท ที่ยิ่งกว่าปัจจัยสมุปปาท” ควรแก่การสนใจ.

ปฏิจสมุปบาทแห่งการอยู่ ด้วยความประมาทของอริยสาวก^๑

พระเจ้าอนนทิสกะ ได้ทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! โสทาบัตติ-
ยักระทั้งหลาย ๔ ประการ ของอริยสาวกใด ย่อมไม่มีเสียเลยโดยประการทั้งปวง; อริยสาวก
นั้นหรือหนอที่พระองค์ตรัสว่า เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท?”

ดูก่อนอนนทิสะ! โสทาบัตติยักระทั้งหลาย ๔ ประการ ของบุคคลใด ย่อม
ไม่มีเสียเลยโดยประการทั้งปวง เราเรียกบุคคลนั้นว่า เป็น **คนนอกวง ค้างอยู่ในผ้าอ
แห่งปลุกัน.**

ดูก่อนอนนทิสะ! อริยสาวก เป็นผู้**อยู่ด้วยความประมาท** และเป็นผู้**อยู่ด้วย
ความไม่ประมาท** มีอยู่อย่างไหน เราจักแสดงแก่เธอ เธอจงฟังให้สำเภาประโยชน์....

ดูก่อนอนนทิสะ! อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วย
หุทธอเวจยปสาทะ (ความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าอย่างไม่ทวนไหวอีกต่อไป) ดังนั้นว่า
“แม้เพราะเหตุอย่างนี้ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบได้โดย
พระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้ไปแล้วด้วยดี เป็นผู้รู้โลกอย่าง
แจ่มแจ้ง เป็นผู้สามารถฝึกบุรุษที่สมควรฝึกได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นครูผู้สอนของเทวดา
และมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ผู้รู้ผู้ตื่นผู้เบิกบาน เป็นผู้มีความจำเริญจำแนกธรรมสั่งสอนสัตว์”.
อริยสาวกนั้น ยืนถืออยู่แต่ในธรรมเพียงเท่านั้น ไม่พยายามให้ยังชนไปเพื่อปวิเวกใน
กลางวัน เพื่อปฏิสังขละในกลางคืน.

๑. มหาวาร. ตี. ๑๙/๕๐๐/๑๖๐๐-๒, ตรตีแก่พระเจ้านันทิสักกะ ที่นิโครธาราม.

เมื่ออริยสาวกนั้น เป็นผู้ประมาทแล้วอย่างน้อย, ปราโมทย์ย่อมไม่มี;
เมื่อปราโมทย์ไม่มี, ปีติก็ไม่มี (ปามุขเซ อสทึ ปีติ น โหติ);
เมื่อปีติไม่มี, บัณฑิตก็ไม่มี (ปีติยา อสทึ ปัสสทุติ น โหติ);
เมื่อบัณฑิตไม่มี, ย่อมอยู่เป็นทุกข์ (ปัสสทุติยา อสทึ ทุกฺขํ วิหริติ);
ผู้มีทุกข์ จิตย่อมไม่ตั้งมั่น (ทุกฺขิโน จิตฺตํ น สมานนํ);
เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น, ธรรมทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏ (อสมานนํเต จิตฺเต ธมฺมา
น ปาทุกาเรติ);

**เพราะธรรมทั้งหลายไม่ปรากฏ อริยสาวกนั้นย่อมถึงซึ่งการถูกนับว่า เป็น
ผู้อยู่ด้วยความประมาท.**

(ในกรณีแห่งโศคาปัตติยงฺคที่ที่สอง ก็ย่อมมีเฉพาะปัจจุตภาพ (ความเสื่อมได้ในพระธรรม
อย่างไม่พวนไหวอีกต่อไป) ก็คือ, ที่สาม ก็เฉพาะปัจจุตภาพ (ความเสื่อมได้ในพระสงฆ์อย่างไม่พวนไหว
อีกต่อไป) ก็คือ, ที่สี่ ต่ออริยานุคฺค (คือที่พระอริยเจ้าพอใจก็) ได้ตรัสไว้มีนัยอย่างเดียวกัน).

คู่ก่อนนั้นทมิฬ: อย่างนี้แล อริยสาวกเป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท.

(สำหรับอริยสาวกผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาทนั้น ได้ทรงแสดงไว้โดยปริยาย ผู้ศึกษาพึง
เทียบเคียงเอาเอง).

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่าในที่นี้ที่ผู้ศึกษาได้ใช้คำว่า
อริยสาวก แก่ผู้ไม่ประมาทด้วยโศคาปัตติยงฺคที่สี่ ซึ่งเป็นการผิดหลักธรรมตามหลักอริย
ในธรรมวินัยนี้. ส่วนพระพุทธองค์ได้ทรงแยกบุคคลชนิดนั้น ออกไปจากวงของอริยสาวก
และยังได้ตรัสต่อไปว่า เรายังเป็นอริยบุคคลที่หนึ่ง คือพระโสดาบันแล้ว ถ้าไม่พยายามสืบ
ต่อในการบรรลุนิพพานต่อไป จนกว่าจะถึงความประมาทอันเรียกว่า อวิชชา ก็ยังตกอยู่ใน
ฐานะแห่งบุคคลผู้อยู่ด้วยความประมาทอยู่นั่นเอง. สิ่งที่นำสนใจในสูตรนี้อีกอย่างหนึ่งก็คือ
ได้ตรัสไว้ว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในกลางคืน และปฏิเสธว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในกลางวัน
เป็นสิ่งที่ยังเข้าใจได้ยากอยู่ ขยปากผู้รู้ไว้พิจารณาด้วย. อนึ่ง ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า

สิ่งที่เรียกว่าปัจฉิมมุขปาถนี้อยู่หลายนัย ไม่จำเป็นต้องขึ้นต้นด้วยคำว่า “อวิชราปจฺจธา
ตฺถุชชา... วลา...” เสมอไป ถึงแม้ในสูตรนี้เป็นตัวอย่าง ซึ่งได้แสดงอวการแห่ง
อิทธิปัจจัยหาสำหรับความเป็นอยู่ด้วยความประมาท ไว้อย่างชัดเจนแล้ว.

ปัจฉิมมุขปาถ แห่ง การขาดสิ่งอาศัย สำหรับวิมุตติญาณทัสสนะ^๑

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เมื่อหุตีส มีศีลอันวิบัติแล้ว, อวิปปฏิสาร (ความไม่
ร้อนใจ) ก็ขาดทั้งอาศัย ;

เมื่ออวิปปฏิสารไม่มี, ความปราโมทย์ของผู้มีอวิปปฏิสารอันวิบัติแล้ว ก็ขาด
ทั้งอาศัย ;

เมื่อความปราโมทย์ไม่มี, บัณฑิต ของผู้มีความปราโมทย์อันวิบัติแล้ว ก็ขาดทั้ง
ทั้งอาศัย ;

เมื่อสติไม่มี, บัณฑิต ของผู้มึนตึ๋นวิบัติแล้ว ก็ขาดทั้งอาศัย ;

๑. เอกาทสก. อ. ๒๔/๓๓๘/๕๑๐; และในที่อื่นๆ อีกหลายสูตร (ปัจจก. ข. ๒๒/๒๑/๒๔; ทสก. อ. ๒๔/
๔/๓ : ...) อันมีทั้งที่เป็นพุทธภาษิตและดาวิปสยภาษิตเป็นต้น : ที่เป็นพุทธภาษิตได้ตรัสไว้
โดยย่อกว่าสูตรข้างบนนี้ ; ที่เป็นเถรวาทภาษิตได้กล่าวไว้โดยพิสดารอย่างสูตรข้างบนนี้ก็มี ย่อกว่าก็มี,
ซึ่งล้วนแต่กล่าวไว้โดยนัยหรืออรรถาธิบายแสดงทุกประการ ; ต่างกันแต่อาตมปะติใช้วิธีภิกษุทั้งหลาย
เท่านั้น ; กล่าวคือที่เป็นพุทธภาษิตทรงใช้ว่า “คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย !” ที่เป็นเถรวาทภาษิตท่านใช้ว่า
“คู่ก่อนท่านผู้มีชายทั้งหลาย !”

เมื่อผัสสทัตถิไม่มี, สุน ของผู้มีผัสสทัตถิอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตังอากัธ;

เมื่อสุขไม่มี, สัมมาสมาธิ ของผู้มีสุขอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตังอากัธ;

เมื่อสัมมาสมาธิไม่มี, ธาตุญาณทัตถิสระ ของผู้มีสัมมาสมาธิอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตังอากัธ;

เมื่อธาตุญาณทัตถิสระไม่มี, นิพพิทา ของผู้มีธาตุญาณทัตถิสระอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตังอากัธ;

เมื่อนิพพิทาไม่มี, วิราคะ ของผู้มีนิพพิทาอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตังอากัธ;

เมื่อวิราคะไม่มี, วิมุตติญาณทัตถิสระ ของผู้มีวิราคะอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตังอากัธ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนต้นไม้อึ่งมีกิ่งและใบอันวิบัติแล้ว สะเก็ดเปลือกนอกของมันก็ไม่บริบูรณ์ เปลือกชั้นในก็ไม่บริบูรณ์ กระพี้ก็ไม่บริบูรณ์ แก่นก็ไม่บริบูรณ์ด้วย, นี่ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อทุตฺถ มิตฺถอันวิบัติแล้ว อวิปปฏิสาร ก็ขาดที่ตังอากัธ; ... วล ว... ... วล ว... เมื่อวิราคะไม่มี วิมุตติญาณทัตถิสระของผู้มีวิราคะอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตังอากัธ; ฉะนั้นเหมือนกัน.

(ต่อไปนี้มีข้อความที่ตรงแสงโดยปฏิปกขนัย คือเป็นเรื่องของฝ่ายที่มีศีลสมบูรณ์ มิที่ตังอากัธสมบูรณ์ มีผลตรงกันข้ามจากฝ่ายที่ศีล จนนอกอากัธ โดยทำนองเดียวกัน หากแต่เป็นปฏิปกขนัยก็ตรงกันข้าม ทั้งในส่วนที่เป็นอุปมัย (ตัวเรื่อง) และส่วนที่เป็นอุปมาที่นำมาเปรียบเทียบ).

(อีกนัยหนึ่งซึ่งตรัสไว้ในที่อื่น)*

ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย 1 เมื่อ สติสัมปชัญญะ ไม่มี, ทิวิและโอตคัปปะ ของผู้มี สติสัมปชัญญะอันวิบัติแล้ว ก็ ขาดที่พึงอาศัย ;

เมื่อ ทิวิและโอตคัปปะไม่มี, อินทริยสังวร ของผู้มี ทิวิและโอตคัปปะอันวิบัติ แล้ว ก็ ขาดที่พึงอาศัย ;

เมื่อ อินทริยสังวรไม่มี, คีล ของผู้มี อินทริยสังวรอันวิบัติแล้ว ก็ ขาดที่พึง อาศัย ;

เมื่อ คีลไม่มี, สัมมาสมาธิ ของผู้มี คีลอันวิบัติแล้ว ก็ ขาดที่พึงอาศัย ;

เมื่อ สัมมาสมาธิไม่มี, ธาตุญาณทัตถะ ของผู้มี สัมมาสมาธิอันวิบัติแล้ว ก็ ขาดที่พึงอาศัย ;

เมื่อ ธาตุญาณทัตถะไม่มี, นิพพิทาวีระ ของผู้มี ธาตุญาณทัตถะอัน วิบัติแล้ว ก็ ขาดที่พึงอาศัย ;

เมื่อ นิพพิทาวีระไม่มี, วิมุตติญาณทัตถะ ของผู้มี นิพพิทาวีระอันวิบัติ แล้ว ก็ ขาดที่พึงอาศัย ;

๑. ตุตทที่ ๑ สติวรรค อฏฐก. ย. ๒๓/๓๔๔/๑๘๘. ในที่อื่น (ฉก. ย. ๒๒/๔๐๑/๓๒๑) ตรัสเริ่มต้นแก่ คำว่า “เมื่ออินทริยสังวรไม่มี...”, และในสตก. ย. ๒๓/๑๐๐/๖๒ ตรัสเริ่มต้นแต่คำว่า “เมื่อ ทิวิและ โอตคัปปะไม่มี...”; สละจากนั้นเหมือนกันกับสูตรข้างบนนี้ทุกประการ.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนต้นไม้ ซึ่งมีกิ่งและใบอันวิบัติแล้ว สะเก็ดเปลือกนอกของมันก็ไม่บริบูรณ์ เปลือกชั้นในก็ไม่บริบูรณ์ กระพี้ก็ไม่บริบูรณ์ แก่นก็ไม่บริบูรณ์ด้วย, นั่นน่ะใด; ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อสัทธัมปชฺฌญะไม่มี, ตรีและโอตถปเประของผู้มีสัทธัมปชฺฌญะอันวิบัติแล้ว ก็ชาติที่ทั้งอาศัย; ... ฯลฯ ... ฯลฯ ... เมื่อนิพพิทาวีระไม่มี, วิมุกติญาณแห่งสณะของผู้มีนิพพิทาวีระอันวิบัติแล้ว ก็ชาติที่ทั้งอาศัย; ฉะนั้นเหมือนกัน.

(ต่อไปนี้มีข้อความที่ทรงแสดงโดยปริยาย คือเป็นเรื่องของฝ่ายที่มีสัทธัมปชฺฌญะสมบูรณ์ มีทั้งอภิสัมบูรณ์ มีผลตรงกับเราจากฝ่ายที่มีสัทธัมปชฺฌญะอันวิบัติ จนตลอดด้วย โดยทำนองเดียวกัน หากแต่เป็นปริยาย คือตรงกันข้าม ทั้งในส่วนที่เป็นอุปไมย และส่วนที่เป็นอุปมา).

ปัจจัยสมุปบาทเพื่อความสมบูรณ์แห่งอรหัตตผล*

พระอานนท์! ได้ทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! คืออันเป็นกุศล มีอะไรเป็นประโยชน์ที่มุ่งหมาย มีอะไรเป็นอานิสงส์?”

ทุก่อนอานนท์! คืออันเป็นกุศล มีวิปปฏิสาร (ความไม่ร้อนใจ) เป็นอานิสงส์ ที่มุ่งหมาย.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็วิปปฏิสารเล่า มีอะไรเป็นอานิสงส์ที่มุ่งหมาย?”

ทุก่อนอานนท์! วิปปฏิสาร มีความปราโมทย์ เป็นอานิสงส์ ที่มุ่งหมาย.

*. สูตรที่ ๑ มีสฬายวรรค เอกาทสก. อ. ๒๔/๓๓๕/๒๐๘, ตรีแก่พระอานนท์ ที่เขตนัน.

พระบาลีในท่อน (สูตรที่ ๑ ขานสังขวรรค ทสก. อ. ๒๔/๑/๑) ตรงเหมือนกับสูตรในกฎประการ ต่างกันแต่เพียงได้ครุฑนิพพิทานละวิราคะ รวมเป็นอันเดียวกันเท่านั้น.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ความปราโมทย์เล่า มีอะไรเป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย?”

ลูก่อนอานนท์! ความปราโมทย์ มีบิณฑิ เป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็บิณฑิเล่า มีอะไรเป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย?”

ลูก่อนอานนท์! บิณฑิ มีบิณฑิทธิ เป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็บิณฑิทธิเล่า มีอะไรเป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย?”

ลูก่อนอานนท์! บิณฑิทธิ มีสุข เป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็สุขเล่า มีอะไรเป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย?”

ลูก่อนอานนท์! สุข มีสมาธิ เป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็สมาธิเล่า มีอะไรเป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย?”

ลูก่อนอานนท์! สมาธิ มีอภิญญาหกทัศนะ เป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็อภิญญาหก ๖ เล่า มีอะไรเป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย?”

ลูก่อนอานนท์! อภิญญาหกทัศนะ มีนิพพิทา เป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็นิพพิทาล่า มีอะไรเป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย?”

ลูก่อนอานนท์! นิพพิทา มีวิราคะ เป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็วิราคะเล่า มีอะไรเป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย?”

ลูก่อนอานนท์! วิราคะ มีวิมุตติญาณทัศนะ เป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย.

ลูก่อนอานนท์! ท้ายอาการอย่างนี้แล :

คืออันเป็นกุศล มีอวิปปฏิสารเป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย;

อวิปปฏิสาร มีความปราโมทย์เป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย;

ความปราโมทย์ มีบิณฑิเป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย;

บิณฑิ มีบิณฑิทธิเป็นอันสงฆ์ ที่มุ่งหมาย;

บัสัทธิ มีสุขเป็นอนาสังส ที่มุ่งหมาย ;

สุข มีสมาธิเป็นอนาสังส ที่มุ่งหมาย ;

สมาธิ มียถาภูตญาณทัสสนะ เป็นอนาสังสที่มุ่งหมาย ;

ยถาภูตญาณทัสสนะ มีนิพพิทาเป็นอนาสังส ที่มุ่งหมาย ;

นิพพิทา มีวิวิธะเป็นอนาสังส ที่มุ่งหมาย ;

วิวิธะ มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอนาสังส ที่มุ่งหมาย.

ทุก่อนอนานนท์! **ศีลอันเป็นกุศล** ย่อมยังความเป็นพระอรหันต์ให้เต็ม
ได้โดยลำดับ ท้ายอาการอย่างนี้แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็น ลักษณะอันสำคัญอย่าง
หนึ่งว่า เป็นหลักเกณฑ์อันเกี่ยวด้วยอะไร กล่าวคือลำดับแห่งธรรม ที่แสดงไว้ในสูตรนี้
และที่นานาทั้งอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก อย่างที่จะกล่าวได้ว่า ธรรมเป็นแบบเดียวกัน. ลำดับ
ที่กล่าวนี้คือ ศีล — อวิปปฏิสาร — ปราโมทย์ — บิภี — บัสัทธิ — สุข — สมาธิ
— ยถาภูตญาณทัสสนะ — นิพพิทา — วิวิธะ — วิมุตติญาณทัสสนะ และควรสังเกตเป็นพิเศษ
อีกอย่างหนึ่งว่า ปราโมทย์เป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ในตอนต้นแห่งกระแส และสุขกับสมาธิ
เป็นสิ่งที่แยกกันไม่ได้. และควรถือว่าธรรม ๑๑ อย่างนี้แล คือคำขยายความของคำว่าศีล
สมาธิ ปัญญา นั้นเอง. ศีลเป็นกุศล ก็มีไว้รักษาเพื่อลาภ เพื่อสวรรค์; หากแก่เพื่อวิมุตติ.

ปัจจัยสมุปบาท แห่ง บรมสัจจะ^๑

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราย่อมไม่กล่าว **การประสพความพอใจในอรรถกถาผล**
ด้วยการกระทำอันกับแรกเพียงอันคัมเดียว. **ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็แต่ว่า การประสพ**
ความพอใจในอรรถกถาผล ย่อมมิได้เพราะ **การศึกษา โดยลำดับ** เพราะ **การกระทำ โดย**
ลำดับ เพราะ **การปฏิบัติ โดยลำดับ**

๑. กัฎฐกัณฐก ปิกขุวรรค ม. ม. ๑๓/๒๖๓/๒๓๓๘, ทวิส.ภิกษุทั้งหลาย ที่ภิกษุวิริยมของชนชาวภาสี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็การประสบความพอใจในเอรหัตตผล ย่อมมิได้เพราะการศึกษาโดยลำดับ เพราะการกระทำโดยลำดับ เพราะการปฏิบัติโดยลำดับ เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุรุษบุคคลในกรณีนี้ :

เป็นผู้มีสติธาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมเข้าไปหา ;

เมื่อเข้าไปหา ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ ;

เมื่อเข้าไปนั่งใกล้ ย่อมเงยโศกลงสดับ ;

ผู้เงยโศกลงสดับ ย่อมได้นั่งธรรม ;

ครบทั้งแล้ว ย่อมทรงจำธรรมไว้, ย่อมใคร่ครวญพิจารณา

ซึ่งเนกความแห่งธรรมทั้งหลายที่ตนทรงจำไว้ ;

เมื่อเขาใคร่ครวญพิจารณา ซึ่งเนกความแห่งธรรมนั้นอยู่

ธรรมทั้งหลายย่อมทนต่อการเพ่งพิสูจน์ ;

เมื่อธรรมทนต่อการเพ่งพิสูจน์มีอยู่ ฉันทะ (ความพอใจ) ย่อมเกิด ;

ผู้เกิดฉันทะแล้ว ย่อมมีอุตสาหะ ;

ครบมีอุตสาหะแล้ว ย่อมใช้กุศลพินิจ (เพ่งหาความจริง) ;

ครบใช้กุศลพินิจ (พบ) แล้ว ย่อมตั้งตนไว้ในธรรมนั้น ;

ผู้มีตนตั้งไปแล้วในธรรมนั้นอยู่ ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งบรมสัจด้วยกายกัวย,

ย่อมเห็นแจ้งแห่งตลอดซึ่งบรมสัจนั้นด้วย

ปัญญา ด้วย.

ปัจจัยสมุปบาท แห่ง สุมิตตจิต^๑

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุเห็นจักขุอันไม่เที่ยงนั่นแล ว่าไม่เที่ยง ความเห็น
เช่นนั้น เป็น สัมมาทิฏฐิ (การเห็นอยู่โดยถูกต้อง) ของเธอนั่น.

เมื่อเห็นอยู่โดยถูกต้อง ย่อมเบื่อหน่าย
(สมมา ปฏิส นิพพินฺหติ);

เพราะความสิ้นไปแห่งนันทิ จึงมีความสิ้นไปแห่งราคะ
(นันทิกฺขยา รากฺขโย);

เพราะความสิ้นไปแห่งราคะ จึงมีความสิ้นไปแห่งนันทิ
(รากฺขยา นันทิกฺขโย);

เพราะความสิ้นไปแห่งนันทิและราคะ กล่าวได้ว่า “จิตหลุดพ้นแล้ว
ด้วยดี” ดังนี้ (นันทิวากฺขยา จิตฺตํ สุมิตฺตญฺหติ วุจฺจติ).

(ในกรณีแห่งอายตนะภายในที่เหลืออีก ๕ คือ โสณะ ชวนะ ชิวหา ภาสวะ มโน และในกรณี
แห่งอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ์ ก็ตรัสอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่ง
จักขุ ทุกประการ).

(อีกนัยหนึ่งซึ่งตรัสไว้ในที่อื่น)^๒

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เธอทั้งหลายจง กระทำโณภิโสภณสักการะบังจักขุ และ
จงพิจารณาเห็นความพลัดพรากเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ความที่เป็นจริง. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย !

๑. สุตกรที่ ๑-๒ นันทิกขยวรรค สฬา. ส. ๑๘/๑๘๗/๒๔๕-๖.

๒. สุตกรที่ ๓-๔ นันทิกขยวรรค สฬา. ส. ๑๘/๑๘๗/๒๔๗-๘.

ภิกษุ, เมื่อกระทำโยนิโสมนสิการซึ่งจักขุ และพิจารณาเห็นความที่จักขุเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงตามที่เป็นจริงอยู่, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ.

เพราะความสิ้นไปแห่งจักขุ จึงมีความสิ้นไปแห่งราคะ;

เพราะความสิ้นไปแห่งราคะ จึงมีความสิ้นไปแห่งภวตัณหา;

เพราะความสิ้นไปแห่งภวตัณหาและราคะ กล่าวได้ว่า “จิตหลุดพ้นแล้วด้วยดี” ดังนี้.

(ในกรณีแห่งอายตนะภายในที่เหลืออีก ๕ และในกรณีแห่งอายตนะภายนอก ๖ ก็ตรัสอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งอายตนะภายในคือจักขุ ที่กล่าวมาแล้วนี้ ทุกประการ.)

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ปฏิจลสมุปบาทฝ่ายวิมุตติ จักต้องตั้งต้นขึ้นมากับวิชชา ซึ่งตรงกันข้ามจากอวิชชา. ในที่นี้ใช้คำว่าสัมมปฏิริยแทนคำว่าวิชชา เพราะทำหน้าที่ได้อย่างเดียวกัน. อีกอย่างหนึ่ง น่าจะถือเป็นหลักว่า วิมุตติที่ตั้งต้นขึ้นมาจากสัมมปฏิริย เริ่มด้วยนำหน้าว่า ส เข้าไปอีกพยางค์หนึ่ง นั่นเป็นการถูกต้องแท้. โดยหลักใหญ่ๆ แล้ว แนวแห่งวิมุตติตั้งตรงกันหมด คือตั้งต้นด้วยความรู้ความเห็นที่ถูกต้อง แล้วเบือนหน้า สลายกัณหาค แล้วถึงความหลุดพ้น เป็นแนวเดียวกันหมด การเพิ่มจำนวนชื่อของข้อธรรมให้มากขึ้น เป็นเพียงการขยายออกไม่ในส่วนที่เป็นบทประกอบอยู่รอบๆ ใจความสำคัญเพียง ๓ อย่าง ดังที่กล่าวมาแล้วข้างบน.

ปฏิจลสมุปบาท แห่ง การปริณิพพานเฉพาะตน^๑

ทุกก่อนภิกษุทั้งหลาย! รูป เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง, สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นนั่น ไม่ใช่ของเรา

๑. สูตรที่ ๔ อรรถที่ปวารณ อพ.ร. ต. ๔๘/๕๗/๔๓. ทวีตแลภิกษุทั้งหลาย ที่เชตะวัน.

ว่าด้วยปฏิจลสมุปบาทนนาแบบ

๖๕๕

ไม่ใช่เป็นเรา ไม่ใช่เป็นตัวตนของเรา : เธอทั้งหลายพึงเห็นเช่นนั้น ด้วยปัญญาโดยชอบ
ตรงตามที่เป็นจริง อย่างนี้ ด้วยประการดังนี้.

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็ตรัสอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งรูป
ทุกประการ).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลเห็นเช่นนั้น ด้วยปัญญาโดยชอบตรงตาม
ที่เป็นจริงอย่างนี้, ปุณฺณคานฺตปฏิจลทั้งหลาย อ่อมไม่มี;

เมื่อปุณฺณคานฺตปฏิจลทั้งหลายไม่มี, อปรินคานฺตปฏิจลทั้งหลาย อ่อมไม่มี;
เมื่ออปรินคานฺตปฏิจลทั้งหลายไม่มี, ความยึดมั่นอุปคล้าอย่างแรงกล้า
อ่อมไม่มี;

เมื่อความยึดมั่นอุปคล้าอย่างแรงกล้าไม่มี, จิตย่อมจางคลายกำหนด
ในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขารทั้งหลาย ในวิญญาณ อ่อมหลุดพ้นจาก
ภาสวะทั้งหลาย เพราะไม่มีความยึดมั่นอุปคล้า;

เพราะจิตหลุดพ้นแล้ว จิตจึงดำรงอยู่ (ตามสภาพของจิต);

เพราะเป็นจิตที่ดำรงอยู่ จิตจึงตรัสรู้แจ้งด้วยดี;

เพราะเป็นจิตที่ตรัสรู้แจ้งด้วยดี จิตจึงไม่หวนผละ;

เมื่อไม่หวนผละ อ่อมปรีติพพาน (ดับรอบ) เฉพาะตนนั้นเดียว.

เธอนั้นย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ก็อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำ
ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นที่จะต้องปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก" ดังนี้.

หมายเหตุรวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คำว่า "ปรีติพพาน"
หรือ "ปรีติพพายติ" นี้ตาม ไม่ใช่เป็นเพียงขั้นขั้นเมื่อตายแล้ว หรือหลังจากตายแล้ว แต่
เป็นสิ่งที่มิได้แก่จิตที่ยังมีความรู้สึกอยู่ หรือยังเป็น ๆ อยู่ โดยไม่ล้ากัญฉกไปว่า ปรีติพพาน

นั้น จะมีที่ตายแล้ว หรือแม้กำลังตายลงในขณะนี้ ซึ่งไม่ประโยชน์อะไร หรือเป็นความ
เข้าใจที่มั่วอย่างอื่น. ผู้ศึกษาทุกท่านจงให้ความสนใจในเรื่องนี้เป็นพิเศษ และควรจะ
เห็นว่าปฐิพพาน หรือการบรรจบนั้น คือเย็นสนิท ปราศจากกิเลสที่เผาตน หรือแม้แต่
ความรบกวนใด ๆ ของเวทนาภายหลังจากการสิ้นกิเลสแล้วทั้งสิ้น. และยังมีคำว่า
ปัจจุคฺค (เฉพาะตน) เอง ประกอบเข้ามาด้วยแล้ว ย่อมเป็นการยืนยันถึงที่สุดว่าเป็นความ
รู้สึกในใจที่มั่นคงจริง ๆ. จะไม่มีที่ตายแล้วได้อย่างไรกันแล้ว.

ปัจฉิมอุบาย แห่ง การดับอุปาทาน^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. คืออย่างหนึ่ง
อย่างไรเล่า? คืออย่างคือ กามอุปาทาน ๑, พิชฺฐอุปาทาน ๑, สัมผัสอุปาทาน ๑,
อิตฺตวาทอุปาทาน ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีอะไรเป็นนิทาน
(ต้นเหตุ) มีอะไรเป็นสมุทัย (เครื่องก่อขึ้น) มีอะไรเป็นชาติกะ (เครื่องทำให้เกิด) มีอะไร
เป็นภาวะ (แทนเกิด)?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีต้นเหตุเป็น
นิทาน ... ฯลฯ ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ต้นเหตุ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ
เป็นภาวะ?

๑. รูปธัมมาทสฺสว ตีทนาทวรรค ม. ฆ. ๑๒/๑๓๒, ๑๓๔/๑๕๖, ๑๕๘, ทวิสันถักภิกขุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! คัมภีร มีเวทนาเป็นนิทาน ... ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็เวทนานี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ
เป็นปฏะวะ ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เวทนา มีผัสสะเป็นนิทาน ... ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ผัสสะนี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ
เป็นปฏะวะ ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ผัสสะ มีสฬายคณะเป็นนิทาน ... ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สฬายคณะนี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็น
ชาติกะ เป็นปฏะวะ ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! สฬายคณะ มีนามรูปเป็นนิทาน ... ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็นามรูปนี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ
เป็นปฏะวะ ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! นามรูป มีวิญญาณเป็นนิทาน ... ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็วิญญาณนี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ
เป็นปฏะวะ ?

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! วิญญูณ มีสังขารเป็นนิทาน ... ฯลฯ...

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! กิสังขารทั้งหลายเหล่านี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ เป็นปฏะวะ

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ เป็นปฏะวะ.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล อวิชชา ภิกษุละได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว; ในกาลนั้น ภิกษุ นั้น, เพราะความสัรวอกออกโดยไม่เหลือแห่งอวิชชา เพราะวิชาเกิดขึ้น, เธอย่อมไม่ยึดมั่นถือมั่นซึ่งภพุปาทาน ย่อมไม่ยึดมั่นถือมั่นซึ่งทิฏฐูปาทาน ย่อมไม่ยึดมั่นถือมั่นซึ่งสัทธิพัตตูปาทาน ย่อมไม่ยึดมั่นถือมั่นซึ่งอัตตวาหูปาทาน. เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่น, เธอละอัมโมสะคัง; เมื่อไม่ละคัง, ย่อมปริณิพพาน (คัขรวอย) เฉพาะตนนั้นเทียว. ภิกษุ นั้น ย่อมรู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นที่จะต้องปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนี้มีอีก” ดังนี้.

ปฏิจอสมุปบาท แห่ง ความสิ้นสุดของโลก^๑

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงชักชวนภิกษุทั้งหลายด้วยอัมมิกถาอันเนื่องเฉพาะด้วยนิพพาน, ได้ทรงเห็นว่ามีทุกุศลที่ตาจะสนใจฟังอย่างยิ่ง จึงได้วิสพระพุทธานุชาตินั้น ในเวลานั้น ว่า :-

๑. สุตตที่ ๔ ปาฐกถิตินิชาตวรรคที่ ๘ อุดทาน. ข. ๒๕/๒๐๘/๑๖๑.

“ความหวนไหว ย่อมมีแก่บุคคลผู้ยังค้นหาและทวิวิธอาศัยแล้ว
(นิสสัทธส จลิก) ;

ความหวนไหว ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ยังค้นหาและทวิวิธไม่อาศัยแล้ว
(อนิสสัทธส จลิก นตฺถิ) ;

เมื่อความหวนไหวไม่มี, บัณฑิต ย่อมมี
(จลิกเต อตฺถิ ปตฺตฺยํ) ;

เมื่อบัณฑิตมี, นติ (ความน้อยไป) ย่อมไม่มี
(ปตฺตฺยํ อตฺถิ นตฺถิ น ไทฺหิ) ;

เมื่อนติไม่มี, อากคิกคิ (การมาและการไป) ย่อมไม่มี
(นตฺถิยา อตฺถิ อากคิกคิ น ไทฺหิ) ;

เมื่ออากคิกคิไม่มี, จุฑุปาทะ (การเคลื่อนและการเกิดขึ้น) ย่อมไม่มี
(อากคิกคิยา อตฺถิ จุฑุปาทะ น ไทฺหิ) ;

เมื่อจุฑุปาทะไม่มี, อะไร ๆ ก็ไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่าง
แห่งโลกทั้งสอง (จุฑุปาทะ อตฺถิ เนวํ น พุรํ น ชุมฺมณฺฑเว) :

น นนฺตฺเต คตฺตํ สคฺคํ หังทุกขํ
(เอเตว น ไทฺหิ ทุกฺขสฺส) ;

ทั้งนี้ แล.

หมวดที่สิบ จบ